

СУЧАСНА УКРАЇНА

“ПОМАРАНЧЕВА ЗВИТЯГА”. НА ЗАПИТАННЯ АНКЕТИ ЧАСОПІСУ ВІДПОВІДАЮТЬ:

*Т. ВОЗНЯК, О. ГНАТЮК, Є. ЗАХАРОВ, Й. ЗІСЕЛЬС,
О. ІРВАНЕЦЬ, В. КІПІАНІ, М. КОЦЮБІНСЬКА,
М. МАРИНОВИЧ, О. ПАСХАВЕР, Є. РАШКОВСЬКИЙ,
С. РЕЧИЦЬКИЙ, Є. СВЕРСТЮК, Д. СТУС, Т. СУХОРУКОВА,
о. М. ШПОЛЯНСЬКИЙ*

До уваги читачів пропонуємо текст, що об’єднав відповіді на питання часопису “Дух і літера” про причини, феномен і можливі наслідки Української революції 2004 року. Експертами виступають відомі в Україні люди: правники, журналісти, публіцисти, історики, суспільні діячі... Більшість із авторів текстів – це люди, що вітали революцію, а почасти і були її активними учасниками. Це не заважає їм бути критичними в рефлексіях щодо подій, аж до висновку В. Кіпіані: якщо нова влада не виправдає сподівань Майдану, ми зможемо вийти на Хрещатик знов і сказати їй “Теть!”.

На жаль голоси супротивників Помаранчевої революції зібрати важко. Справжній діалог інтелігенції Сходу та Заходу, сподіваюся, попереду. Мабуть, пізніше цю вкрай необхідну роботу (див. о. Михайл Шполянський) буде виконано. В тексті представлено заангажовані суб’єктивні сприйняття подій революції, починаючи від питань і закінчуючи вибором експертів. Думаю, що із множини таких суб’єктивних рефлексій, десь у безкінечності і складається об’єктивна картина подій. За знаменитою формулою істориків: чим далі від середньовіччя, Відродження і т.п. – тим більше ми знаємо про ці періоди життя людства. Втім і сучасникам хочеться розуміти, що відбувається. Цей текст – одна із таких спроб розібратися в подіях найновішої історії України...

Леонід ФІНБЕРГ

1. Наприкінці 2004 року, оцінюючи Помаранчеву революцію, світ заговорив про нову Україну. В чому Ви вбачаєте цю новизну? Які її ознаки? Наскільки зміни, на Вашу думку, довготривалі? Яке підґрунтя – економічне, соціальне, світоглядне – цих змін?

Євген Захаров: На мою думку, те, що сталося, було законо-
мірним, і світ, який заговорив про нову Україну, просто раніше її
не помічав і не враховував. Український народ, який, з одного боку,
попри усі голодомори, війни та переслідування, зберіг волю до
незалежності, а з другого боку, отримав її 1991 року як наслідок
розвалу комуністичної імперії СРСР, – зовсім не був до неї готовим.
Українська демократія, ослаблена репресіями, не змогла переламати
ситуацію, і в країні запанував посткомунізм радянського зразка,
який мав наслідком зубожіння широких верств населення,
збагачення невеличкої купки колишньої партійно-комсомольської
номенклатури, велику духовну, соціальну й економічну кризу.
Водночас загальний вектор розвитку українського суспільства,
попри всі розмови про багатовекторність, був євроатлантичним,
але воно мало до нього дорости й дозріти. Мала сформуватися
критична маса соціально активних людей, які відчували би
пріоритет європейських цінностей і могли переконати в їхній
превазі більшість загалу.

Економічне падіння країни призупинилося наприкінці 1999 року,
і коли Віктор Ющенко очолив уряд, поступово з’явилися ознаки
поліпшення ситуації у багатьох напрямках. Навіть настроїв
суспільства за дуже короткий час змінився, став оптимістичнішим.
Справа Гонгадзе та плівки майора Мельниченка, дії Комітету
“Україна без Кучми” пришвидшили процес протистояння влади та
народу й оформлення його в політичній сфері на інституційному
рівні. Після відставки уряду Ющенко стало ясно, що з’явилася
політична опозиція, яка має усі шанси змінити перебіг подій у
країні. Що й сталося у два етапи – спочатку на парламентських
виборах 2002 року, коли перемога в опозиції була вкрадена, а потім
під час президентських перегонів. Остання виборча кампанія
проходила під знаком протистояння сили влади й сили народу, який
і віднайшов насагу і мужність перебороти владу. Підґрунтя цієї
перемоги – вихід на арену активних дій двох ненастраханих поколінь,
позбавлених комплексу неповноцінності і наділених модерним
світосприйняттям, посилення малого та середнього бізнесу,

відкритість країни, масові поїздки українців за кордон, зростаюча зрілість масової свідомості та готовність до змін, посилення громадянського суспільства.

Отже, нова Україна зовсім не була новою. Подій вересня-грудня 2004 року можна було очікувати, проте важко було передбачити такий розмах, сотні тисяч людей на Майданах, насамперед у Києві. Я думаю, що головною рушійною силою, яка вивела людей на вулицю, була ненависть до влади, яка так брутально та безпардонно нав'язувала людям сценарій розвитку подій – змоги терпіти далі режим Кучми вже не було. Тим більше, що той, хто йшов йому на зміну – Віктор Ющенко – викликав велику симпатію й довіру. Я був певний, що висунення кандидатом у Президенти Віктора Януковича – це тільки засіб переграти опозицію й залишити Кучму ще на якийсь термін. Я був упевнений, що Янукович не виграє вибори, і питанням для мене було тільки – чи виграє Ющенко зараз, чи він переможе дещо пізніше, оскільки важко було оцінити апіорі готовність влади йти до кінця у своєму бажанні залишитися, і готовність народу не дати знову себе обдурити.

Що стосується довготривалості змін – то, на мою думку, вони невідворотні, якщо тільки не буде сильного зовнішнього впливу, що завадить суспільному поступу. Це зовсім не означає, що розвиток буде винятково позитивним. Будуть кризи, поразки, скандали, розчарування... Проте загальний євроатлантичний вектор модернізації збережеться.

Тарас Возняк: Новизна України після Помаранчевої революції полягає в тому, що вперше на повну силу в ній запрацювали механізми громадянського суспільства. Щонайперше це стосується такого громадянського інституту, як вибори. Чи це перші відносно вільні вибори в Україні? Ні. Такі чи майже такі вибори та референдуми були на початку 90-х років, до режиму Леоніда Кучми. Однак відносна свобода вибору тоді була обумовлена розгубленістю та деморалізованістю постсовєтської номенклатури. На той час олігархат ще не сформувався і не міг істотно впливати на перебіг виборів. Отож вони відбувалися відносно вільно. Натомість під час Помаранчевої революції інституції громадянського суспільства переламали жорсткий опір олігархічних структур. Взагалі революцію 2004 р. здійснив середній клас, який непомітно виріс за останнє десятиліття. Саме він став базою для інституцій громадянського суспільства. Таким чином, українське суспільство почало наблизатися, щодо своєї структури, до структур країн

Центральної Європи. Попри все, українське суспільство в аспекті розподілу національного продукту поволі віддаляється від сформованої у часи президентури Леоніда Кучми кричущої диспропорції, коли вкрай мала суспільна верства контролює лівову частку суспільного продукту. Чим збалансованішою ставатиме майнова структура суспільства, тим стабільнішим воно буде. Гадаю, що саме у цьому можуть бути гарантії подальшого розвитку України. Наскільки стабільним буде поступ, залежатиме теж від того, чи будуть ці процеси вирівнювання у суспільстві доведені до кінця, чи ні.

Михайлина Коцюбинська: Новизна передусім у тому, що світ, нарешті, відокремив у своїй свідомості Україну від Росії і збагнув, що вона розташована не десь там на Балеарських островах, а таки в центрі Європи і що європейські цінності їй аж ніяк не чужі. Гадаю, що найбільшою новизною був потужний моральний потенціал помаранчевої революції. Не суто соціально-економічні спонуки, а загальнолюдська домінанта цих подій. Світ побачив обличчя Майдану, мав змогу зазирнути в очі – а то, напевно, добрі очі. Розумні, живі, з іскоркою здорової іронії, здатні спалахнути праведним гнівом і зволожитися сльозами у найсвятіші моменти. І це, освітлене помаранчевим спалахом, обличчя стало обличчям України. Чи надовго? Хочеться сподіватися. Залежить це від дальшого розвитку подій, від того, наскільки вдасться уникнути дошкульних падінь – як економічних, так і моральних. Та в аналах історії це обличчя вже зафіксоване. Обличчя нації, хай і недосформованої, обтяженої минулим негативом, але вже не “ембріонної” (якщо згадати Стусову формулу “вічно ембріонна Україна”).

Йосиф Зісельс: Новизна України для світу – це відкриття України як суб’єкта історії та світової політики. Окрім нечисленних спеціалістів, у світі, в основному, майже нічого не знали про Україну. Україна була периферійним уламком малозрозумілого пост-радянського простору, в якому вбачали більше невизначеності, ніж загрози. Усі залишки колишньої величі, включно з природними ресурсами, дісталися Росії.

Для мене новизна України складається, передусім, із двох факторів: ірраціонального та раціонального.

Україна здивувала весь світ, і себе найперше, несподівано могутнім сплеском енергетики народу – “пасіонарністю”. Цю ірраціональну обставину можна намагатися пояснити, але

розуміння ці пояснення не додадуть. І влада, й опозиція готувалися до виборів, наскільки могли, добре, одна про одну знали практично все: про людські й матеріальні ресурси, організаційні можливості, резервні плани... На пасіонарність не розраховував ніхто – саме виходячи з її ірраціональності. Дехто розраховував на диво, але це були абстрактні мрії.

“Пасіонарність” неможливо організувати, і проти неї неможливо боротися. Вона приходить нізвідки і зникає в нікуди. Її, мабуть, можна спровокувати, проте ніхто не знає, як і чим. Та й ті, хто її, зрештою, неусвідомлено провокують, не тільки не ставлять перед собою такої мети, а й всіляко намагаються уникнути її.

Народ, який відвідала “пасіонарність”, якимсь дивом раптово перестрибує до першої ліги світової першості, і тоді тільки від самого народу та його нової еліти залежить, чи втримається він на цьому рівні і в якій ролі.

Спершу й опісля все більш-менш зрозуміло, але самий момент переходу є “нуль-транспортуванням”, тобто “чудом”, якого часто, можливо, майже завжди, очікують, але яке, зрештою, відбувається за невідомими, несподіваними законами.

Рациональний фактор новизни України, на мій погляд, полягає передусім у тій обставині, що за останні два десятиріччя в Україні сформувалися значні масиви громадян (по кілька мільйонів кожен), які разом із найбільш національно-свідомою й національно-демократично організованою групою старшого покоління створили й електорат Ющенка, і головний людський ресурс Помаранчевої революції. Йдеться про людей нової (для України) ментальності чи ідентичності, що її можна умовно назвати “європейською”, на відміну від іншої ментальної групи, яку також умовно можна назвати “євразійською”.

Коли політологи говорять про створення політичної нації або про щось до цього подібне, ця термінологія нічого не пояснює, а навпаки, за впізнаваннями ярликів криється смисловий туман.

Перша група нової ідентичності – це істотна частина молодого покоління українських громадян, ментальне становлення котрих припало на 90-ті роки на тлі колапсу комуністичної імперської системи. Це покоління сформувалося не завдяки, а радше всупереч попередній владі, яка, на щастя, полишила це покоління напризволяще. Значна частина цього покоління нічим не зобов’язана владі: ні переконаннями, ні освітою (вона здобувалася,

переважно, за рахунок сім'ї), ні місцем працевлаштування (переважно це комерційні та іноземні структури). На відміну від “олігархів” та їхніх команд, що були зобов’язані владі всім, і тому захищали владу, нове покоління хотіло жити у світі, де правила гри не міняються щодня залежно тільки від того, з якої ноги встав “гарант” або його клевети; де успіх у житті і добробут дістаються не завдяки наближеності до Президента і демонстрації відданості, а завдяки освіченості, наполегливій праці й активній громадянській позиції.

Друга група – це мільйони українських робітників, що побували в цивілізованих країнах на заробітках, та їхні сім'ї. Принцип той самий: нічим не зобов’язані владі – ні матеріальним добробутом, ані елементами нової ментальності, надбаними під час “закордонних відряджень”.

Усі три групи, описані вище, і складають якісно нову і, головне, масову реальність України – і є прообразом її майбутнього середнього класу, аналогом “третього стану” – основної організуючої сили часів Великої французької революції.

Святослав Речицький: Я думаю, що нова Україна – це суспільство, яке несподівано для всіх раптом випередило свій час. Практично ніхто з інтелігенції – розуму нації – серйозно не очікував і не передбачав революційних подій. Коли Віктор Ющенко говорив про те, що може “заговорити вулиця”, це сприймалося майже як риторична фігура, не більше. Тому стара влада практично нічого не зробила для запобігання революції.

Звісно, у революції були певні економічні, історичні та світоглядні передумови. Але я думаю, що головною рушійною силою подій була просто емоційна втома суспільства й конкретних людей у ньому від життя, яке вже не відповідало органічним потребам здорової, активно діючої людини. У країні був очевидний брак свободи, перспектив розвитку особистості, багато політичного лицемірства й відвертої нудьги у сфері культури.

Саме тому, що підґрунтя революції було емоційним, я не вірю в можливість якоїсь реакції (деградації) суспільства до попереднього стану. Емоційний стан – це справді та ріка, в яку неможливо вступити двічі. З іншого боку, я боюся чергового поширення в Україні ілюзій щодо приходу “доброї влади”. Держава – це необхідне зло, яким треба оперувати за певними правилами. Американські батьки-засновники це добре розуміли

й створили позбавлену “сентиментальності” конституційну систему для своєї країни. Щось подібне мала би вчинити саме тепер Україна.

Ольга Гнатюк: Нова Україна – це країна, в якій суспільство стало суб’єктом, а не об’єктом політики. На мою думку, неможливе вже повернення до старого режиму, старого стилю правління. З економічних чинників я б виокремила бунт середнього класу. Хоча говориться про те, що в Україні середнього класу не існує, він таки існує – в тих масштабах, в яких це було можливо. Спроба підкорити цих людей державно-мафійним (чи навпаки) структурам, пришесть “донецьких”, призвело до того, що ці люди не мали чого втрачати. Отже, вони зробили свою ставку. Але, – роблячи це, вони приєдналися до “чогось більшого за них”. Хочу звернути увагу ще на одне, не таке масштабне, а попри те – вагоме для майбутнього України явище. До цього бунту приєдналися українські громадяни, які тимчасово перебувають за межами України (іноді це “тимчасово” перетворюється на “тривало”, хоча мало хто говорить, що “на постійно”). Вони майже однастайно проголосували проти цієї влади, цієї системи правління, цієї економіки, яка змушує їх шукати заробітку за кордоном, залишаючи свої сім’ї та свою освіту в Україні і мандрувати “по хліб”. Ці люди хочуть повернутися в Україну, хочуть, щоб їхні гроші (у масштабах держави – це мільйони євро), вкладені у відбудову власної домівки, в освіту для дітей, у здоров’я їхніх батьків, що доглядають їхніх дітей, дали їм певне майбутнє. Такий мій досвід спілкування.

Коли йдеться про історичні чинники, які мали вплив на події, – найочевиднішим видається український досвід демократії: на сучасному етапі, – пробудження паростків громадянського суспільства у 90-х; та у міжвоєнний період, у регіонах Західної України, зокрема, в Галичині та на Волині. Як виявилось, неабияку роль відіграла молодь, що суттєво відрізняє ситуацію в Україні від російської, де носіями досвіду демократії є дуже нечисленні представники старшого покоління.

о. Михайло Шполянський:

“... утиски приносять терпеливість, а терпеливість – досвід, а досвід – надію, а надія не засоромить, бо любов Божа вилилася в наші серця Святим Духом даним нам”

(Рим. 5. 3 – 5).

Розуміючи правочинність і навіть необхідність різних підходів до оцінки подій, що відбулися, одразу ж чітко окреслю свою позицію: для мене головна значимість “Помаранчевої революції” полягає не у царині політичній, економічній або навіть соціальній, але – саме в духовній. Ідеали ж євроцентризму, про які багато нині говориться, для мене вельми відносні. Є в них і привабливий бік: Європа “святих каменів”, культурної й духовної традиції, Європа – самовартісної особистості, Європа – єдності у багатоманітності. Проте є й неприйнятне, про що не будемо зараз говорити детально (втім, це здебільшого ментальна експансія Нового Світу). Однак не питання вектора зовнішньополітичних симпатій обумовило події в Україні. Переконали: головне відкриття “Помаранчевої революції” – духовного порядку. Господь відвідав народ Свій. Не у релігійних рефлексіях і ремінісценціях, а в живому прояві Сили і Духа. І тому я можу говорити тільки про єдиний “-центризм”, що має сенс, – духовний україно-центризм.

Те, що відбулось, я сприймаю не інакше, як чудо Боже. Аналізуючи різні аспекти подій нещодавнього минулого й сьогодення, неможливо не побачити, що далеко не все збігається з ідеалом. І, одначе, те, що пережили учасники подій, – не вирвати із серця й пам’яті. Бог є любов. Любов у Христі – не пристрасть, а готовність “як хто свою душу поклав би за друзів своїх” (Ів. 15. 13). Мир – не пасивність, але відсутність хоч би якої злостивості, агресії (характерно, що зустрічні агресивні порухи каналізувались у гумор: “Леопольде, вибач нас!”) Радість – не ласе сибаритство, а добротворна енергія, що примножує сили. Милість – не дозована добродійність, а повна самовіддача, таким чином, аби “люди... мали серце *одне* й одну душу... і в них усе спільним було (Дії, 4. 32). Свобода у Христі – не розгул юрби, “російський бунт” (і не лише російський – який контраст – березневі події в Киргизії!), а єдність у Дусі, “а де Дух Господній, – там воля” (2Кор. 3. 17).

І сказав Господь словами пророка Ісаї: “На мені Дух Господній, бо Мене Він помазав, щоб Добру Новину звіщати вбогим, послав Він Мене проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння, відпустити на волю помучених, щоб проповідувати рік Господнього змилювання” (Лк. 4. 18, 19).

Усі ми відчували це – Господь був із народом Своїм на Майдані:

“Бо Я голодував був – і ви нагодували Мене, прагнув – і ви напоїли Мене; мандрівником Я був – і Мене прийняли ви. Був нагий – і Мене зодягли ви, слабував – і Мене ви відвідали, у в’язниці

Я був – і прийшли ви до Мене... що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх, – те Мені ви вчинили” (Мт. 25. 35, 36, 40).

Звичайно, можна сказати, що все це – надто штучні паралелі високого й профанного, проте... Паралель оприявнює загальний напрям подій, і цього вже достатньо. До того ж питаємо: чи може Богоприсутність бути чимось профанним? Інша річ, що Богоприсутність одні відчувають, а інші – ні. Але так завжди і було у релігійному житті...

Знаковими для мене назавжди залишаться слова простої жінки, мовлені на вулиці біля Адміністрації Президента, у напружений момент блокади: “Батюшко, адже правда, така любов між людьми може бути тільки в раю?” Справжні любов, миролюбність, самовідданість, взаємоповага, єдність – що могло дарувати все це тій спільноті, яку ми звикли називати натовпом? Що інше, як не благодатний покров Горній? Люди піднялися “над собою”. Відсутність п’яних і матюгальників, зниження рівня злочинності та захворювань – усе це також свідчення, хоча й від протилежного. Свідчення відвідин Божих. А також – свідчення того, що народ сприйняв ці відвідини, не проминув їх. І це особливе чудо у нашому світі речей і споживацтва. Це й є синергізм. Це й є народження душі загальноукраїнської нації.

Банальна нині думка про народження нації на “майданах” країни для мене сповнена особливого змісту: я бачу це народження не в “інтересах”, а в дусі. Тисячоліття рухомої мозаїки тіла-душі-духу народу, координата “Схід – Захід” і точка європейської вісі, тривкість і мінливість, велич і падіння – історія України та її народу. Аж ось підсумок до третього тисячоліття – розрізнені і майже антагоністичні фрагменти.

І тоді Господь відвідав народ Свій. Майдан завдяки благодаті Божій став плавильною піччю, у якій фрагменти набули єдності, народилася нація. “Журиться жінка, що родить, – бо настала година її. Як дитинку ж породить вона, то вже не пам’ятає терпіння з-за радощів, що людина зродилась на світ...” (Ів. 16. 21).

Так, усе це чистісінький ідеалізм. Але не забуваймо – ідеалізм як ідея є філософським обґрунтуванням релігії. І тому у контексті цьому належить говорити саме так.

Проте ідеалізм не скасовує тверезості. А це вже зовсім інша історія...

Церква припускає, що нація, як і кожна людина, є явищем духовно цільним, має свого Ангела-охоронця. І нація, як і людина, може очолюватися своїм Ангелом, а може й забути про нього, піти від

нього. Це й є висока свобода – свобода вибору Добра, свобода вірності Богові. Що буде з нами? Залежить від кожного з нас, і саме в цьому, у своєму предстоянні, ми доконечно відповідальні перед Творцем. А на урочистості загального Добра (аби не піддатися ілюзії хіліазму, зробимо суттєву поправку на емпірику політичного життя), на збереження Дару у загальнонаціональному вимірі ми можемо тільки покладати надію...

Вахтанг Кіпіані: Феномен під назвою “Помаранчева” (або “Оранжева”) революція, на мій погляд, вже можна розглядати окремо від її прямих політичних наслідків. Сам факт настільки фантастичних за емоційною напругою і людським масштабом зрушень у країні, де, як вважалося, відсутні й громадянське суспільство, й сильні політичні партії, й реальний середній клас, і традиція саме вуличного вирішення політичних криз – дозволяє визначити ці 17 днів осені-зими 2004 року як демократичну революцію. Класичну, за зразком східноєвропейських народів, “оксамитову” буржуазно-демократичну революцію. Безумовно, з деякою українською специфікою.

Спільними зусиллями народу й тодішньої української опозиції тюркське за походженням слово “Майдан” увійшло до світового лексикону як символ мирного спротиву корумпованій анти-демократичній системі.

Колись в інституті довелося вивчати історію індійського ненасильницького опору британським колонізаторам, і звідти запам’яталося слово “сатьяграха”. У дослівному перекладі із санскриту це означає “непохитність в істині”. Ця доктрина Ганді включала в себе поєднання масових акцій – мітингів, демонстрацій, пікетів, страйків, бойкотів – із радикальнішими заходами на зразок відмови від сплати податків (у нашому випадку це можна порівняти з переходом деяких міліціонерів і податківців “на бік народу” і заявами окремих глав адміністрацій про те, що вони виконуватимуть резолюції Комітетів національного порятунку, а не Адміністрації Медведчука). Отже, і наша революція може (і має!) увійти до світових підручників як приклад нового за формою (багатоденне стояння на площі) неагресивного опору.

Водночас важко говорити про “нову Україну”, яка нібито постала внаслідок цих подій. Помаранчева революція не стала революцією у повному сенсі цього слова. Вона поки що не принесла відчутних незворотних змін не тільки “базисним”, а й “надбудованим” сферам суспільства.

Наприклад, взяту на озброєння ідеологію оновлення кадрового складу української влади можна тільки вітати. Але! Як і раніше, процес не люстрації, а ротації відбувається за цілком непрозорими і не визначеними наперед критеріями. Скажімо, незрозуміло, якими мотивами керується новий Президент Ющенко, коли наближає до себе й демонструє довіру старому-новому Генеральному прокурору Пісуну. Якщо він незамінний “професіонал” – про це й треба казати. Якщо він “патріот”, то тоді суспільство має знати про хоч би окремі зразки його діяльного громадянського патріотизму. Якщо він усього лише “термінатор”, який має розчистити місце під сонцем від рудиментів минулого, то й про це треба казати. Вголос.

Очевидно, зміни в Україні відбуватимуться за поставленим з ніг на голову відомим лєнінським алгоритмом – “крок вперед, два кроки назад”. Тобто – поступ уперед ніби вже відчувається (принаймні, на емоційному рівні), але постійно стикаємося з рецидивами кучмізму у різних сферах. Ці рецидиви і є “кроком назад”. Є небезпека, що коли цих крочків виявиться забагато, може розпочатися “ре-конкіста” – відвоювання нинішньої “опозицією” втрачених позицій. Спочатку у політиці (бо на носі чергові вибори до Верховної Ради та місцевих органів влади), а потім – “далее везде”...

Мирослав Маринович: Почну із зовнішнього спостереження. До згаданих подій Україна лише скаржилася, що її у світі не розуміють, і намагалася викликати його жалість. Світ, відповідно, вважав Україну невдахою і ще більше цурався її. На Майдані Україна вперше взялася сама за свою долю – і світ моментально визнав її. Як на мене, всі українці мають намотати собі це на свій розкішний козацький вус...

Якщо говорити про речі сутнісні, то і для світу, і для самої України справжнім відкриттям був рівень глибинного народного демократизму. На відміну від 1990-х років, Україна вже не прагнула екзотичної свободи й демократії, не розуміючи, що це таке. Тепер вона чітко усвідомлювала, що вона хоче чесних і справедливих виборів, свободи слова і преси, невибіркового застосування закону, свободи підприємництва, свободи творчості тощо. Хоч як Леонід Кучма намагався згвалтувати демократію й запровадити новітній есендівський, тобто квазі-радянський, стиль управління, 13 років навіть обмеженої демократії не минули даремно: в народі (особливо серед молоді) накопичилося живе й практичне розуміння того, як повинна діяти демократія.

Друге відкриття – готовність народу йти на певні жертви задля утвердження моральних принципів. Останні перестали бути

принципами, про які згадували лише в неділю у храмах (чи в суботу в синагогах, чи в п'ятницю в мечетях). На ці принципи тепер не просто можна було спертися. Уперше за багато років стало очевидно, що вони можуть принести виграш, що мораль – це не втіха для слабких і безпорадних невдах. Україна перемогла вірою в ті принципи, які у значній частині західного суспільства давно вже сприймаються з постмодерністським скепсисом. І виявилось, що відродження моральних принципів у функціонуванні державно-суспільних структур може стати пасіонарною та об'єднавчою ідеєю для всіх регіонів України.

Однак у парі з успіхом завжди приходить нова небезпека. У своїй історії українці й раніше виявляли спроможність до солідарності бунту. Значно гірше було із солідарністю щоденного рутинного творення. Найближче майбутнє покаже, чи зуміємо ми не занепасти духом, розчарувавшись у недавніх героях після перших же їхніх кроків, і не махнути звично рукою, мовляв: “Усі вони однакові – я знову ховаюся у свою затишну хатку скраю”.

Олександр Ірванець: “Нова Україна” – це дуже милий, особливо для Заходу, штамп. Звісно, ми справді оновилися. Але ці зміни поки що важно вважати незворотними. Варто остерігатися розчарування, яке може настати в суспільстві після певного часу діяльності нового уряду й Президента, і відкату в суспільній свідомості як неодмінного й закономірного наслідку цього розчарування. Як приклад хтось із журналістів наводив Москву 1991-го року: там теж бабусі виносили млинці та пиріжки оборонцям Білого дому, а сьогодні там одностайно славлять Президента і збирають підписи про його третій і подальші терміни. Хотілося б помилитися, і на прикладі Києва пересвідчитись у протилежному. Сказав же нам один діяч: “Україна – не Росія”.

Дмитро Стус: В Україні, точніше, власне в Києві, нуртувало давно. Трішки стабілізувалося суспільство, дещо поліпшилося фінансове забезпечення людей, і багато киян як і в 1980-ті отримало можливість перейматися чимось іще, окрім добування хліба насущного.

І коли увага людей знову навернулася до справ суспільних, більшість людей відразу із прикрістю усвідомила цілковиту неспроможність політиків різного штибу захистити здобутки періоду демократизації. Корупція, неповага до думки громадян, відсутність позірних ознак громадянського суспільства, повна сваволя чиновництва та бюрократичного апарату... Все це дратувало. І роздратування виявилось настільки сильним, що кияни (а той факт,

що в інших містах масового саморуху людей помічено не було, здається, не треба особливо доводити) вийшли на вулицю. Масовість – найбільша та єдина особливість “помаранчевих” тижнів – була настільки значною, що це привернуло увагу до України навіть завжди байдужої до нас Європи, що схарпудилася, здається, не менше від наших політиків: цього не чекав ніхто.

На жаль, жодних змін, окрім нових людей у старих владних кабінетах, поки не видно. Декларації про “чесність” та “порядність” “нових-старих” особисто мене не переконують. Позитивний лише факт зміни бандитської команди іншою. Якою? – покаже час. Принаймні особисто я переконаний, що доки суспільство не чинитиме постійного тиску на свій – нехай навіть найкращий і найчесніший, – уряд, чогось доброго сподіватися не випадає.

Євген Рашковський: Не можу нести відповідальності “за всю Одесу”, але особисто для мене “жовтогаряча” революція в Україні – революція без злостивості, зненависті, мстивих слів та емоцій – знаменувала собою подальший можливий шлях народів Східної Європи, цього справжнісінького “Напівсходу”, від панівної в ній (і почасти ще пануючої) “культури” перманентного політичного насильства. У цім сенсі “Помаранчева революція”, справді, – обітниця нової України. Тієї України, котру доведеться будувати на нових засадах постіндустріального співжиття, що об’єктивно переростає рамки “червоних” і “біло-блакитних” систем бюрократичного капіталізму.

Тетяна Сухорукова: Світ заговорив про нову Україну, бо не бачив поступових, але неухильних перетворень усередині українського суспільства, які відбувалися протягом останніх 4–5 років.

Світ помилився, порівнюючи Україну з Росією та Білоруссю, бо за ці роки не тільки захід України, а й центральні і північні її регіони дозріли в сенсі відчуття своєї національної єдності. У цей же час багатовекторність політики Кучми також неухильно змінювалась орієнтацією тільки на Росію. Разом такі протилежні течії на більшій частині території України мали вибухнути протестом проти влади, яка взагалі не помічала прагнень суспільства та недооцінювала його спроможність. Настрої, які у 1999 році панували на заході України, просунулися на схід до межі заходу Харківської області, де перемогла людина, що уособлювала прагнення національно-зрілого суспільства, тобто – Віктор Ющенко. Влада, яка протиставляла під час виборів схід і захід, відчувала консолідацію національно-

свідомої частини суспільства і прагнула консолідувати саме проти нього російськомовну і російсько-орієнтовану більшість сходу. Нове в Україні – це те, що вперше перемогла національно налаштована частина суспільства. Раніше президентів обирав схід. Це не випадкові зміни, вони вже тривають давно, а революція – наслідок змін.

Історичним і, водночас, світоглядним є те, що виросло покоління, цілком орієнтоване на Європу, що має мислення пересічного європейця. Саме це підживило національний рух, по-перше, сучасним баченням нації як окремої складової Спільної Європи з її громадянськими цінностями та ліберальним мисленням в економіці. Історичне підґрунтя таких процесів – це, перш за все, упередженість щодо братніх намірів Росії, яка не приваблює сьогодні ані молодь, ані євроцентричну частину інтелігенції, ані національно налаштованих громадян.

Євген Сверстюк: Це передусім питання до світу: в чому він бачить новизну. Я думаю, що до нас повернулася віра в себе і відкрилася реальність нашої сили в протистоянні злу, яке організувалося і легалізувалося.

Олександр Пасхавер: “Оранжева революція” – важливий етап історичного подорослішання України. Це стрибок розвитку, що має велетенський потенціал у справі формування політичної нації, капіталістичної економіки й ліберальної демократії. Серйозність перемін підтверджує заміна владного прошарку, що відбувається драматично. Але поки що ми бачимо тільки потенціал. Не місяці, а хіба що роки дадуть уявлення про те, як Україна реалізує цей потенціал: спокійно, системно, цілеспрямовано чи криваво й суперечливо. Ризики перетворити перемогу на поразку, як це неодноразово бувало в українській історії, величезні. Передусім через відсутність еліти як прошарку громадян, що зріс природно, а не був призначений обставинами, підготовленої та вихованої у відповідних традиціях, із наявним відчуттям місії.

Основною рушійною силою “Оранжевої революції” був багатомільйонний прошарок громадян, що самі себе забезпечували, що вирости й фінансово зміцніли за останні п’ять років. Державна машина, контрольована “олігархами”, корупційна й застійна, заважала їм рости. Цій новій буржуазії, верхньому прошарку середнього класу, який зароджувався, потрібні були Закон і свобода діяльності. Їхні інтереси збіглися з європейськи орієнтованими

вартостями населення заходу й частково центру України, з протестними настроями молоді. Протестні настрої посилювалися страхом перед криміналізацією старої влади.

Головним ризиком поточного моменту у поведінці нової влади є можливість перенесення методів революційної опозиції до технологій державного управління й реформування. Доцільність замість законності, тиск замість системності – прямий шлях до невдач.

2. Чи були ці дні моментом істини для української нації? В якій мірі революція торувала шлях до Європи та відштовхувалася від простору зон та Гулагів? Як узагалі оцінюєте наш європейський потенціал?

Вахтанг Кіпіані: Дні Помаранчевої революції виявились найвищим злетом українського народу протягом останніх кількох століть. Значення цих днів, на мій погляд, вище, ніж подій серпня 1991-го року, коли було проголошено незалежність України. Адже Акт проголошення самостійності – це був вибір (навіпіл із переляком!) політичної еліти на вимогу національно-демократичної меншини, то був компроміс, який не дав нам можливості стати другою Литвою чи Польщею.

Нині же ми стали свідками та учасниками масового народного руху за власну гідність. Мені вже доводилося писати, що за останнє десятиліття ми постійно вибачали Кучмі та його оточенню все – від дербану “Криворіжсталі” до, на жаль, це правда, — убивства журналіста Георгія Гонгадзе. Але цього разу найдіяльніша і наймодерніша частина суспільства вибухнула, бо нам спробували нав’язати не просто роль “юго-западного підбрюшья” Росії, а й роль статистів у театрі абсурду. Якби українці не повстали проти “пропозиції” обрати президентом двічі кримінальника, то навряд чи був би якийсь сенс у подальшому існуванні такої нації... Саме у цьому і був, на мій погляд, “помаранчевий” момент істини.

І це на тлі того, що нині відбувається у Росії, Білорусі, пострадянській Середній Азії, Азербайджані, Вірменії та Молдові – жахливе звуження демократичних свобод, авторитарність політичних режимів і повне відчуження народів цих країн від будь-якого, навіть ефемерного, впливу на ухвалення найважливіших рішень. У нас на Майдані і довколо нього було інакше. Це був перший досвід поєднання інтересів політичного класу (і опозиції, і влади) з інтересами і поглядами дуже широких народних мас. Від “вершків” до “корінців”. Суспільний вплив київських бізнесменів і

львівських інтелектуалів був у дні революції майже рівний голосу селянки з Полтавщини чи харківського студента.

Європейськість України та українців – велика і вічна тема, яка заслуговує окремої дискусії. Якщо коротко – ми є європейцями. Але скоріш географічно, ніж психологічно. Советська, “відрубна” від решти світу, ментальність залишається сильною. Сильнішою, принаймні, наших же спроб рухатися “геть від Москви” і “вперед до психологічної Європи”.

Об’єктивно кажучи, процеси десоветизації, декагєбізації, декучмізації в Україні, за умови їхньої реалізації, мають наблизити нас до традицій Старого Світу. Можна зробити припущення, що вектор тяжіння “європейця” Ющенко на Захід може бути слабшим, за напрямок дії “антиєвропейця” Путіна. І тоді ми можемо стати для Європи такою собі “Південною Кореєю” на тлі Росії-“КНДР”. Нас вони будуть змушені підтримувати, бо, хай там як, але саме ми є і будемо ближчим часом балансом для “верхньої вольти з ядерними ракетами”. Ось у цьому сенсі ми і будемо “європейцями”.

Реальний шлях до євроструктур набагато складніший, ніж виконання певних пунктів у деклараціях і меморандумах. Буде багато розчарувань. Зокрема, готовність політичних керівників нації до самообмежень і самопожертв викликає скепсис уже зараз.

Олександр Ірванець: У ті два тижні стояння на Майдані наш “європейський потенціал” був, мабуть, найвищим у Європі – вищим за французів, німців і поляків – без жартів. Яким чемним був Майдан, як прекрасно поводитися люди! Жодного хамства, жодної недобррозичливості чи нещирості. Особисто мені видавалося у ті дні, що це Бог нарешті обернув свій погляд на Україну, і доки Він не відводить від нас Своїх очей, люди все роблять правильно. Аби ж ми всі якомога довше перебували у Його полі зору... Та, мабуть, у Бога є ще інші клопоти, інші народи та країни. Тому важливо, щоб усі ми вже у нових умовах залишалися такими, якими були в ті дні.

Михайлина Коцюбинська: Так, безперечно, ці дні стали моментом істини, потужним зусиллям вирватися з постсоветського духовного простору. Вже у постатях двох кандидатів персоніфікувалися два напрями розвитку, ці дві цивілізаційні моделі – соціально-економічні, культурно-національні, морально-психологічні. З одного боку, продовження й увічнення у різних вимірах нашого пост-

совєтського, постколоніального статусу. Як прогнозував уїдлиий Сашко Іранець, “за такими йдучи людьми, крізь Монголію і Корею до Європи дійдемо ми...” З другого – органічне, свідоме плекання себе в Європі та Європи в собі. Наш європейський потенціал оцінюю обнадійливо. Це не означає готовності моментально влитися в сучасні європейські політичні й економічні параметри. Таку ситуацію треба готувати поступово й плекати на ґрунті суттєвих внутрішніх трансформацій, потрібних не так Європі, як передусім нам самим. А в нас – про це свідчить історія, культура, психологічний типаж – “Європа” завжди була і є присутня. Ми не ті “аборигени”, яким треба починати з нуля.

Ольга Гнатюк: Гадаю, що без Помаранчевої революції “прорив” до Європейського Союзу був би неможливим. Простір свободи, яким ставала у тижні Помаранчевої революції Україна – як на мене – логічне завершення українського прагнення. Щодо європейського потенціалу – сказати, що він є великим, це не сказати нічого. Тепер ідеться про те, наскільки швидко Україна зможе почати переговори з ЄС. І – ясна річ – наскільки члени ЄС готові відкинути стару стратегію “Russia first”. Коли запитання розуміти в історичному сенсі, себто наскільки це було осмислене бажання порвати з тоталітарним минулим, я б відповіла, що Україна віддавна від нього відштовхується. Проте Помаранчева революція не була часом для роздумів над минулим. Цей час розумного розрахунку ще настане.

Євген Сверстюк: Безперечно, ці дні були моментом істини і виявом волі до життя. Україна завжди була в Європі, і за це проголосували ногами понад 5 млн. українських громадян, які втікли. А скільки їх втікло б у 30-ті роки, якби відкрили кордон? А про що говорять хвиля за хвилю української еміграції на Захід? Причому вона там, в основному, залишається з Україною.

Дмитро Стус: Не варто говорити про якийсь момент істини для української нації як такої. Це цілковите перебільшення. Перший тиждень (далі була технологічна боротьба за владу) — однозначна заслуга киян, які відстоювали власну гідність, яку було настільки брутально потоптано, що не витримали навіть завжди переважно політично неактивні мешканці столиці.

Під цим оглядом кияни, а з ними усі українці, мають прецедент, факт постановня якого дозволяє себе поважати. Не більше, але й – не менше. Перекоаний, події на Майдані не були революцією: радше

це був прорив давно визрілого гнійника, який ніхто не пробував лікувати терапевтичними засобами. Намагання нової влади уникнути структурних змін в управлінні це лише підтверджує. Влада царька-чиновника на місцях анітрохи не похитнулася.

Щодо європейського вибору, то він неминучий і зумовлений передусім кризою Росії й пострадянського простору. Втім, поки він йде “зверху” як вибір нового лідера та його команди. Хотілося б, щоб “знизу” це підкріплювалося розвитком “ринків праці” у регіонах і бодай частковим обмеженням чиновницьких беззаконь на всіх рівнях. Без цього для мене будь-який вибір втрачає сенс.

Мирослав Маринович: Так, це був очевидний момент істини – здобуття нової (чи повернення добре забутої старої?) власної ідентичності. У 1991 році Україна ще не могла відразу отямитись і вийти з-під тіні Третього Риму. Сьогодні чи не вперше вона це зуміла зробити. Причому набуття нової ідентичності стало фактом, який люди переживали як цінність – переживали з позитивними емоціями. Помилки Росії сприймалися радше з гумором, аніж з агресією. Тобто чи не вперше в українців з’явилася та довгоочікувана певність себе, яка не веде до агресії щодо інших ідентичностей.

Новітнє народження України разюче змінило геополітичну ситуацію, що страшенно розсердило творців нового *статус кво* – нового закріплення сфер впливу. Україна порушила ту геополітичну “стабільність”, яку з такими трудами відновлювали “закрійники” нового світового порядку. У цій схемі стабільності бляклій і скорумпованій Україні відводилася роль пішака у шаховій партії Росії, яка й мала нести відповідальність за процеси на своїй “канонічній” території. За задумом, Грузія та Україна мали бути головним боєм лише Росії, але не Європи. Обидва ж пішаки прагнули підняти свій статус, що, вочевидь, спотворило елегантність шахового ендшпілю.

Коли ж розсипався давній геополітичний стереотип і відважні аналітики зазирали поза його руїни, то стало очевидно, що, за певних обставин, Україна може мати блискуче європейське майбутнє. Це поки що не конкретні візії та програми, а лише перші вигуки здивування, перші прозріння, яким Україна своїми вправними діями ще мусить надати реальної плоти.

Тарас Возняк: З огляду на стихійне формування в Україні громадянського суспільства та його справжньої бази – середнього класу, Україна, справді, як суспільний організм поволі наближається до

усереднених європейських стандартів. Як довго триватиме цей процес – залежить від швидкості економічного зростання та швидкості деолігархізації країни. Звичайно, великий бізнес залишиться. Однак він не може домінувати у суспільному житті та політиці. У розвинених суспільствах більша частина національного продукту створюється малим та середнім бізнесом – зорганізувавшись у те, що ми називаємо громадянським суспільством, він і визначає шляхи розвитку. Натомість на тлі загального зубожіння український олігархат, спираючись на свою монополію у доступі до матеріальних благ, вирішив монополізувати і владу. Помаранчева революція почала процес виправлення цієї диспропорції. Однак це саме процес. Він тривав до Помаранчевої революції, він триватиме і після революції, оскільки поле трансформації лежить в економічній сфері, в якій “моменти істини” неможливі і неприпустимі – як правило це кризи, які ні до чого доброго не приводять. З огляду на загальну тенденцію до справедливішого в економічному сенсі суспільства, в котрому домінуватиме саме середній клас, а отже, розвиватимуться інституції громадянського суспільства, гадаю, що Україна має непогану перспективу. Причому перспективу, яка навіть не залежить від політичної волі якихось харизматичних груп чи лідерів, а є доволі об’єктивним процесом економічної трансформації України. Дехто називає її європейською, однак я не бачу жодних підстав, щоб не називати її австралійською чи американською.

Святослав Речицький: Так, я думаю, що на Майдані Незалежності в дні революції втілилася, так би мовити, сама правда життя. Я провів тиждень на Майдані, й мені здалося, що дух і розум Майдану були вищим від духу й розуму навіть революційної еліти. Сталося несподіване – український Помаранчевий мітинг вніс корективи до теорії політичної поведінки мас Еліаса Канетті.

Звичайно, Помаранчева революція суттєво виструнчила й водночас скоротила європейські перспективи України. Після революції український народ став політично зрозумілим для європейців. Можна сказати, що революція зробила з України політичну націю, яка справді усвідомлює сенс свободи. Якщо європейці – це люди, які (за Гегелем) є відданими свободі, то такий відтепер мають вигляд і українці.

Що ж до взагалі європейського потенціалу України, то тут у мене залишаються певні сумніви. Європа – це регіон свободи, але й водночас – простір самодисципліни. Чи є сучасна Україна

дисциплінованою в європейському сенсі країною, сказати важко. Думаю, що українці в політичному сенсі більше подібні до північних американців. Та сама первісна нелюбов до централізму й державності...

Взагалі, коли я в черговий раз слухаю або читаю про європейський імператив (вибір) для України, то мене обсїдають певні сумніви. Чесно кажучи, я думаю, що орієнтація України на США була би для неї значно продуктивнішою. Але при цьому не слід забувати, що США створили європейські дисиденти, тобто європейці, які через різні причини “посварилися” емоційно, культурно й політично з Європою.

о. Михайло Шполянський: Практично на це питання я відповів раніше. Додам лише тільки ще раз, що “європейський потенціал” для мене вартісний саме в контексті збереження української самоїдентичності. І для цієї задачі я бачу тільки єдине вирішення – на підставі синтезу притаманного українському народові різноманітного досвіду християнської емпірики створення справді христоцентричного суспільства, домінантою котрого буде любов (зокрема й до іншославних – євангельське почування) й повага до особистості. “Східним” відчуттям єдності подолати роздрібненість Заходу, “західним” відчуттям самоцінності особистості подолати східну стадність – чи й не величне завдання? Знов-таки утопія, але... “неможливе це людям – та можливе все Богові” (Мт. 19. 26), і “тому, хто вірує, все можливе!” (Мр. 9. 23). Принаймі, всі реальні передумови для цього є, і ми споглядаємо пробуджену “повітрям волі” розмаїту активність людей: політичну, соціальну, творчу, так само і в царині релігійного життя (у контексті вищесказаного справді велику справу робить видавництво “Дух і літера”). І навіть програма нового уряду, як здається, говорить саме про це, що теж відчувається як чудо... Господи, благослови!

Йосиф Зісельс: Мені здається, що, відповідаючи на перше питання, я частково відповів і на друге. Момент істини, як і пасіонарність народу – ірраціональні поняття, їх можна поставити в єдиний шерег. І в тому, і в іншому разі визначальним фактором є непоясненна могутня дискретність, розрив у логічному ланцюгу подій, нова якість, яку не можна звести до суми елементів, накопичених у минулому. На мить ми зазирнули з нашого туманного, неупорядкованого і необлаштованого світу за потойбіччя обрію, у “задзеркалля”, побачили і відчули, якими ми можемо бути, щось значне встигли здійснити, і повернулися до свого світу з відчуттям, що по-старому жити вже не

зможемо. Наскільки це відчуття є відображенням змін, що відбулися в нашому народі, чи це – ілюзія, покаже час.

Вибори Президента і події, що їх супроводжували, розділили Україну умовно на дві частини. Лінія розподілу, на мій погляд, абсолютно не випадково пройшла з південного заходу на північний схід. Вона розділила Україну на частини, в яких домінують різні моделі ідентичності: “європейська” та “євразійська”. Якщо це припущення правильне, то Помаранчева революція показала, що більша частина народу України може і хоче жити в Європі. Зіткнення двох моделей ідентичності, – а революцію, по-моєму, можна розглядати і таким чином, – зафіксувало миттєвий стан описаної лінії розподілу, яка, насправді, не статична, а пересувається в часі із заходу на схід. П’ять років тому ця лінія, можливо, пролягала західніш од Києва, а через десять років, не виключено, пройде Донецькою й Харківською областями.

Яка ж сукупність елементів ідентичності у різних її моделях, що ними ми намагаємось оперувати? Якщо розібратися із цим завданням, це уможливить і визначення нашого “європейського потенціалу”.

За моїм уявленням, європейська модель ідентичності (зрозуміло, умовна), характеризується таким набором елементів:

- закоріненість у визначеній географії, культурі, релігії й традиції;
- підвищена релігійність, причому тип релігійності – радше не Віра, а Закон;
- готовність до повсякденної, нехай і копіткої праці та повільного, поступового накопичення добробуту;
- правова свідомість, законослухняність, прагнення до збереження стабільності правил і норм, що регламентують відносини з іншими суб’єктами і державою;
- скептичне ставлення до держави, готовність ділитися з нею невеликою часткою своїх доходів; недопущення втручання держави у приватне життя; ставлення до держави як до “неминучого зла”;
- скромність, прагнення бути нормальним народом, що не зазіхає на особливу “велич”;
- схильність до досягнення і додержання домовленостей, компромісність;
- індивідуалізм.

Набір елементів, що характеризують умовну “євразійську” модель ідентичності:

- “кочовий” характер ментальності; відсутність прихильності до визначеного географічного місця, розмитість культурних традиційних коренів, великий ступінь маргінальності;

– знижена релігійність, а в разі її наявності – релігійність як Віра, але не як Закон;

– слабка здатність до повсякденної, копіткої праці, до поступового накопичення;

– схильність до імпульсивності, до самопожертви, зневажання цінності людського життя, як свого, так і чужого, готовність до “подвигу” як творення, так і руйнування;

– відсутність правової свідомості: важливий не закон, а людина при владі, оскільки вона є джерелом благ та привілеїв;

– “обожнення” держави та державної влади, оскільки лише держава дозволяє і допомагає звершувати “подвиги” і бути великим народом;

– категоричність, максималізм, небажання йти на компроміси;

– колективізм.

Можна навести умовний приклад часів Помаранчевої революції:

– представник “європейської” моделі ідентичності: “Я голосую за свого кандидата, тому що він, коли стане Президентом України, створить багато робочих місць із гідною заробітною платнею, і ми зможемо жити, як цивілізовані люди”;

– представник “євразійської” моделі ідентичності: “Я голосую за свого кандидата, тому що він – наша людина (наш земляк) і, коли він стане Президентом, ми одержимо місця при владі і зможемо жити добре.

Звичайно, і набори елементів ідентичності, і наведені приклади багато в чому умовні, але, як мені здається, вони дозволяють краще зрозуміти домінанти різних моделей.

Таким чином, наш європейський потенціал визначається питомою вагою “європейської ідентичності” в українському суспільстві. Вона вже достатньо висока, аби перемогти на виборах, але ще недостатня, щоб швидко (за 5 – 7 років) стати європейською країною.

Євген Захаров: Це були дуже хвилюючі дні – загальне піднесення, захоплення подіями, видовищем багатосоттисячного Майдану, рівнем самоорганізації людей, їхньої самоповаги, взаємодопомоги і “чуття єдиної родини”. Усе це означало легалізацію створення української політичної нації, крах посткомунізму в Україні, кінець міцної прив’язки до Росії (як влучно сказала Валерія Новодворська, “Украина ушла безвозвратно, никого не спросясь”), початок нового етапу в житті країни. Водночас я не можу сказати, що я переживав ці дні як момент істини (таке відчуття у мене було тричі – в лютому-березні 1987 року, коли поверталися з таборів друзі, в’язні сумління, під час падіння Берлінського муру і 19–25 серпня 1991 року), – мабуть,

тому, що ці події були прогнозовані та очікувані, щоправда, не в такому масштабі. І все ж таки відчуття поступу історії в ці сімнадцять днів 21 листопада – 8 грудня було досить сильним.

Україна є, безперечно, європейською країною, але однією з найбідніших і найбільш провінційних. Іван Лисяк-Рудницький писав, що Богдан Хмельницький не міг перемогти, оскільки в Україні не було публіцистів, інтелектуалів і мудрих законодавців. З публіцистами нині у нас, немовби, все гаразд, а ось інтелектуалів та мудрих законодавців досі бракує. Парадигма освіти залишається багато в чому радянською, доступ до Інтернету хоча й зростає, але повільно, наука, освіта і культура все ще фінансуються за остаточним принципом, а найактивніші люди все ще розмірковують, як би їм виїхати працювати в інші країни... В гуманітарній сфері ми дуже відстаємо від Європи. Проте є й непогані можливості для виправлення цього стану, тим більше, що західний світ, схоже, готовий допомагати нашому поступу. Отже, на часі навздогінна модернізація в усіх сферах суспільного життя, саме це має визначити європейський потенціал України. Велике значення матиме також приєднання до “єдиної родини” українців більшої частини населення Сходу і Півдня, яке психологічно ще не відчуває себе громадянами цієї країни, зміцнення взаємозв’язків різних регіонів.

Євген Рашковський: Момент істини? – Безперечно. До того ж не тільки за національно-українською, а й за глобальною шкалою.

Справді, починаючи від португальської “революції гвоздик” (1974), по всьому глобусі прокотилася хвиля немстивих, антитоталітарних, буржуазно-демократичних революцій. Громадянсько-демократичних революцій. Якщо хочете, *революцій людської гідності*.

Момент же істини пов’язаний передусім із тим, що ці революції відображали непереборність і – я сказав би – самоцінність загальнодемократичних задач, які так чи інак проявляють себе у різних, часто-густо несхожих суспільствах і які не можуть бути скасовані жодними соціалізмами а чи культами самотності.

Далі, ці революції, на відміну від буржуазно-демократичних революцій колишніх часів, відбуваються не за умов знеосіблюючої, за суттю своєю тоталітарної економіки “вугілля й сталі”, а економіки якісно нової – покликаній будуватися на інформації, знаннях, на взаємодоповнювальному характері відмінних одна від одної культур і людських типів.

Не випадково у цих мирних революціях таку величезну роль відіграв і, можливо, продовжуватиме відігравати духовний фактор –

фактор внутрішнього подвижництва, фактор усвідомленої внутрішньої роботи особистості над собою. Роботи, що кидає відбиток на суспільне життя. Махатма Ганді, котрий відкрив і обґрунтував соціально-дійове значення цього фактора, назвав цей фактор *сатьяграхою* – впертістю в тому, що є істинним, сутнісним і святим.

І фактор цей має таке значення й таку силу, що багатьом доводиться або мімікувати під нього, або – собі ж, у кінцевому рахунку, на лихо – застосовувати у боротьбі проти нього крайні засоби насильства: згадаймо вбивство превелебного Мартіна Лютера Кінга, о. Олександра Меня або Галини Старовойтової.

Загалом, революції в історії – не стільки вирішення, скільки вільна або ж невільна постановка проблем. Тим більше, що біля витоків революцій стоять ідеалісти, потому до них долучаються “пробуджені”, принижені, ображені, охочі до політичних карнавалів, а далі, особливо, коли стає ясно, “хто взяв гору”, – революційні процеси окульбачуються кмітливими (не розумними, не мудрими, а саме кмітливими) й пожадливими. Ласими до влади й перерозподілу багатств.

Але й це ще не все. В опозиціях до пореволюційних зрушень і перерозподілів об’єднуються й ображені, й ті, хто зазнав утисків, і розчаровані (особливо з тих, хто не встиг ухопити свою частку далеко не безберегового матеріального “пирога”), й ті, хто через ті чи інші причини не встиг виявити себе під час революційної перетруски, не встиг присусідитися до владних кабінетів та грошових потоків.

3. Хто в ці драматичні дні визначав хід подій? Які соціальні групи та які особистості були суб’єктами перетворень? Як оцінюєте зовнішні – по відношенню до країни – та суто українські рушії подій?

Мирослав Маринович: Єдиною силою, яка наприкінці 2004 року визначала події, був Майдан як репрезентант усього народу. Без сумніву, Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко були надзвичайно важливими символами, які фокусували на собі духовну енергію народу. Але перші дні Майдану виразно засвідчили, що не вони керували стихією, а стихія несла їх – і таки винесла до вершини слави. Їхня неоціненна роль полягала в тому, що в часи революції вони зуміли піднятися до рівня своєї відповідальності і своєї слави. Також неможливо применшити значення виражених дій з боку окремих політичних постатей у парламенті, колишньому уряді, СБУ, іноземних дипломатів тощо. Але всі вони мали сенс лише в тому випадку, якщо

стояв Майдан. Отож безсумнівним творцем успіху був Бог, Який нарешті дійшов висновку, що слід покарати режим Кучми й керівництво Росії за наругу над Його правдою, і відібрав у них розум. Кара за гординю й знущання над гідністю людини була прилюдною та вражаючою.

Тому мені смішними видаються спроби викрити якусь-там змову “Пори” з Департаментом США, підступи НАТО чи зловорожу діяльність агента міжнародного імперіалізму – Джорджа Сороса. Жоден із цих чинників не втримав би людей на Майдані й не наповнив би людські серця таким потужним ентузіазмом преображення.

Євген Захаров: На мою думку, каталізатором подій були молодіжні та інші громадські рухи, насамперед, громадянська кампанія “ПОРА” (чорна). Саме вони масовими й безстрашними публічними акціями відкрито засудили кучмізм і довели, що влада вже не в змозі опиратися. Завдяки ним великі маси людей позбулися страху й приєдналися до публічних дій. Другою великою рушійною силою став український бізнес – і малий, і середній, і великий. Більшість українських підприємців вже втомилися від надмірної опіки режиму, залежності від нього і не бажали далі відчувати свою вразливість перед усією державною машиною. Саме підприємці найбільше підтримали Майдан.

Виявили свою спроможність і різноманітні організації громадянського суспільства, які впливали на різних напрямках на перебіг подій: захищали активістів від переслідувань, вели моніторинг доступу кандидатів до ЗМІ, інформували про події українську й міжнародну спільноту, забезпечували, наскільки могли, контроль за законністю виборчого процесу, фіксували порушення виборчого законодавства. Саме факти системного і грубого порушення принципів і засад виборчого процесу, зафіксовані правозахисними організаціями, були визнані Верховним Судом України як докази того, що неможливо достовірно встановити результати виборів під час другого туру 21 листопада.

Безумовно, важливу роль відіграли лідери опозиції, насамперед, Віктор Ющенко, Юлія Тимошенко, Микола Томенко та Олександр Зінченко. На мою думку, велика заслуга Ющенка полягала в тому, що він намагався уникнути силових дій і зміг переконати в цьому сотні тисяч своїх прихильників.

Найбільшими за всю коротку історію незалежності були зовнішні впливи на виборчу кампанію. Насамперед це стосується Російської держави, втручання якої у внутрішні справи України під час кампанії було безпрецедентним: це й участь десятків російських політ-

технологів, які нав’язали сценарій розколу України, протиставлення Сходу і Заходу, маніпулювання громадською свідомістю, побудоване на брехні щодо Ющенка та його команди не тільки в Україні, а й у Росії, це й участь в агітації священників Української православної церкви Московського патріархату, це і публічна підтримка кандидата від влади з боку російського Президента Путіна, його участь у військовому параді 28 жовтня, завчасні привітання Януковича з перемогою і ще багато чого.

Протилежний вплив спостерігався з боку Польщі, яка підтримувала Ющенка, спочатку не афішуючи цю підтримку на публічному рівні, а потім, після другого туру виборів 21 листопада, вже майже відкинувши дипломатичні умовності. Це стосується не тільки польського суспільства, а й польської держави. Так, Президент Квасьневський відіграв велику роль у переговорному процесі, на переголосування 26 грудня приїхали численні спостерігачі з Польщі, і деякі з них – за рахунок державних коштів.

Великим був, на мою думку, також охолоджуючий вплив США, які стежили за ходом кампанії, незаконними діями української влади і не давали їй дійти до відвертих злочинів і масового насильства. Постійні нагадування адміністрації цієї країни про необхідність чесних і справедливих виборів, особисті консультації з вищими посадовими особами України та наближеними до них політиками мали суттєвий стримуючий ефект. У тому ж ключі впливали на події країни Європейського Союзу, насамперед, Німеччина.

Михайлина Коцюбинська: Вела перед, формулювала гасла, торувала шляхи та справжня політична й культурна українська еліта, яка таки проклонулася в нашому кучмізованому середовищі. Та головне, що все це щасливо знайшло відгук у народі, який втомився від брехні й тотальних ерзаців і усвідомив, що “пора” і “від мене залежить”. Перед нами постав не “натовп”, не “юрба”, не “вулиця”, як любив висловлюватися наш гарант, а *народ* – не як гіпотетичний імператив, не як віртуальна реальність, не як пропагандистське гасло, а у своїй плоті й крові, у справжньому сокровенному значенні цього слова.

І звісно, дуже суттєвим чинником була широка підтримка Майдану у світі. Зазирнувши завдяки телебаченню в очі Майдану, світ відразу повірив у нього і сказав йому “Так!”. І це не в “американських валянках”, а в тій незримій (та зримій) моральній підтримці полягала допомога Заходу. Не кажучи вже про наших земляків за кордоном, які жили й дихали в одному ритмі з Майданом.

о. Михайло Шполянський: Для мене очевидно, що суб'єктом подій був народ, і тільки народ (або можна сказати – загально-українська нація, що народжується). “Зовнішні” щодо подій революції спостерігачі, як усередині країни, так і поза нею, постійно говорять про “впливи” та “вливання”, про над-заорганізованість подій. Усе це нісенітниця. Тимошенко мала рацію, коли сказала (у Донецьку), що організаційні зусилля опозиції в загальному русі були ефективними не більш як на 10%. Я цими тижнями був і на Майдані Києва, і в регіонах. Засвідчую: народні зрушення були абсолютно вільними, йшли від серця. І саме ця однодушність визначила хід подій; усе інше – технічні елементи, що могли бути тими чи іншими, але нічого принципово не змінили б. Організаторів київських акцій є за що схвалювати, є за що й ганити (від одного з головних організаторів – Луценка – я особисто чув зізнання у крайній недостатності й неефективності їхніх зусиль). Але головний суб'єкт подій, повторюю – саме народ. І тільки у цьому контексті можна розглядати інші внутрішні та зовнішні фактори. Причому тільки внутрішні фактори були бодай скільки-небудь значущими. Зовнішні ж зусилля з різних боків, (окрім хіба що чистого дарування дружби) бачаться мені як масштабна метушня, настільки ж енергійна, наскільки й безрезультатна. Події лежали у різних площинах, але побачити це можна було – тільки ізсередини.

Особистості? Звичайно, обличчя нової влади – це Ющенко й Тимошенко. Що викликають, кожен по-своєму, симпатію. Лідер нації Ющенко – це, нарешті, та людина, яка не говоритиме з підлеглими матом. Це дуже багато. Саме це для мене – знак “відмежування від простору зон і ГУЛАГів”. (При цьому я вважаю, що все-таки вибори не стільки виграв Ющенко, скільки програв Янукович: народ не схотів бути “бидлом і козлами”). Тимошенко – особистість, безумовно, харизматична, і тим викликає щонайпротилежніші емоції. Без стилізації, а цілком серйозно – українська Жанна д'Арк. Сподіваймося, що плоди діяльності і нашої “войовниці” виявляться для країни так само благодійними. І що час вогнищ минув...

Але ось питання із соціальними групами – це проблема. Проблема, можливо, найтаємничіша і потенційно найнебезпечніша. Я досі ніяк не можу бодай інтуїтивно вловити природу того леза, котре розділило народ на дві майже рівночисельні групи. А саме в цьому – головна проблема. Уявлення про вирішальне значення інформаційного тиску, шантажу влади тощо не витри-

мують жодної серйозної критики. Так, у масштабах загальнодержавної статистики все це – реальні фактори. Проте необхідно зрозуміти проблему на особистісному рівні, а тут статистичні підходи не спрацьовують. Також не вдовольняє гадка про розділ за моральними, інтелектуальними, національними або іншими схожими категоріями (хоч би як обґрунтовувалося це соціальними моніторингами). Спростування таких схем наочне: кожен із нас знає людей і моральних, і освічених, яким чужа стадність та інформаційна залежність – але котрі зробили вибір на користь білоблакитних. Для мене у цьому – таємниця.

“Будуть двоє на полі тоді, – один візьметься, а другий полишиться. Дві будуть молоти на жорнах, – одна візьметься, а друга полишиться” (Мт. 24. 40, 41), бо “Я ж прийшов “порізнити чоловіка з батьком його, дочку з її матір’ю, і невістку з свекрухою її”, і “вороги чоловікові – домашні його!” (Мт. 10. 35, 36).

Забігаючи наперед, до теми п’ятого питання, але й у розвиток теми цього – продовжу. Отже:

Факт – електоральне розділення народу, що несе колосальний емоційний заряд.

Факт – разюча асиметрія у характері цього емоційного заряду між “жовтогарячими” й “біло-блакитними” по лініях миролюбність – агресивність, прихильність до правди чи омані, а також у почутті гумору.

Факт – територіальний фактор розмежування, що обтяжує проблему.

Факт іще один, що приховується усіма (однак я можу обґрунтувати його з цифрами). Останній тур виборів для тодішньої опозиції на південному сході був провальним. Янукович, який потону в брехні, залишений усіма прибічниками, окрім політичних блазнів, набрав на південному сході настільки багато нових голосів, що покрити ними фальсифікаційний зазор попереднього туру. Ющенко виграв тільки завдяки збільшенню кількості голосів у центрі та на північному заході. (Факт, що замовчується, оскільки оприлюднення його невігідне всім: “біло-блакитним” – як підтвердження фальсифікацій у другому турі, “жовтогарячим” – як свідчення провалу останнього етапу виборчої кампанії).

Тим не менш, ігнорувати його вкрай недалекоглядно: не більш як за рік це може озватися катастрофою).

Усі ці факти життєво важливо усвідомити і, в підсумку, провести величезну інтелектуальну, соціальну й духовну роботу. Інакше до

парламентських виборів ми прийдемо з порожніми руками, розгубивши все надбане: “Бо хто має, то дається йому та й додається, хто ж не має – забереться від нього й те, що він має” (Мт. 13. 12). Поки ж, із великим сумом зазначу, суттєвих ознак такої роботи не видно...

Олександр Ірванець: Мені здається – молодь була рушієм Помаранчевої революції. Молоді люди з “Пори”, студенти з Могилянки, з інших університетів визначали обличчя Майдану перших 2–3 днів, доки прокинулися старші генерації. Недаремно представники протилежної сторони волали в телеєфірі: “Матері! Заберіть дітей з Майдану!” Вони правильно визначили основну загрозу для себе. Крім того всім зрозуміло, що це була революція заможних людей. Ресторанчики в комплексі “Глобус” під Майданом працювали в посиленому режимі. Помаранчеві светри і шарфи були виставлені у вітринах дорогих бутіків. Очевидно, це ознака постмодерної доби – пролетаріат якщо і відігравав якусь роль, то ця роль не була значною. Принаймні небагато людей било себе в груди зі словами “Я – робочий чоловік!” Класова належність не була важливою, просто люди раптом відчували себе дуже брутально і жорстоко обманутими – і вийшли на вулиці. Щодо особистостей – їх багато, їх не порахувати, і вголос не назвати, і в список не запхати.

Ольга Гнатюк: Безперечним лідером, який визначав хід подій, був Ющенко. Без його харизми не було би Помаранчевої революції. Були б протести виборців – у досі нечуваному масштабі. Ні “Пора”, ні інші лідери, зокрема, Юлія Тимошенко, не змогли би повести за собою мільйони людей. Соціальний статус, як мені здається, не мав суттєвого значення. Зокрема, інтелігенція, хоч і була в авангарді, проте не вона визначала перебіг подій. Надзвичайно важливим – як на мене – було витворення суспільної солідарності. Без неї не було б успіху Помаранчевої революції. Саме ця солідарність, взаємоповага, а водночас – бажання відстояти своє право – викликали у світової громадськості величезну повагу та симпатію до українців, які так гордо сказали “досить” зловживанням влади, “ні” авторитарному режимові і “так” – демократії. Підтримка світової громадськості мала неабияке моральне значення. Без цієї підтримки, без спонтанних акцій поодиноких осіб і цілих спільнот уряди Польщі, Німеччини чи США не готові були б так ефективно і швидко діяти на захист демократичних прагнень українців.

Вахтанг Кіпіані: Для мене невідворотні зміни, власне, сама революція – “способ перехода от исторически изжившей себя

общественно-экономической формации к более прогрессивной” (“Большая Советская энциклопедия”) – почалися із повідомлення про те, що сурдоперекладач Першого національного телеканалу Наталя Дмитрук насмілилася сказати, власне, показати нації, яка у більшості своїй мовчала, – не через хворобу, а через страх: – “Вам кажуть неправду, вибори сфальсифіковані, наш президент – Ющенко”. Час уже починає “з’їдати” частину вражень і емоцій. Але цей символічний постріл з минулого у майбутнє вартий занесення в аналіз мирної революції.

Ззовні революція була схожа на тусівку ліваків-антиглобалістів десь у Європі. Але насправді це була глибоко національна революція. Можливо, остання на континенті, де у внаслідок суспільної гальванізації народилася водночас і нація (двомовна, неоднорідна, мультикультурна), і держава, вільна від справ і зобов’язань попереднього маріонеткового проросійського уряду. Мова і про СЕП, і про УПЦ МП, і, хотілося б думати, про базу Чорноморського флоту у Севастополі.

Це була буржуазна революція. Революція тих, хто заробляє багато. Хто може собі дозволити бачити світ таким, яким він є, а не як у анекдоті – “очима Сенкевича”. У кого було все, крім відповіді на питання – “за що ж ВОНИ з НАМИ так?!”.

Святослав Речицький: Думаю, що хід подій визначали переважно стохастичні політичні процеси. Все розвивалося за схемою: стимул – реакція. Загалом, стара влада творила глупства, а народ реагував на це молоді й розумно. Проте великою була також роль Віктора Ющенка. Думаю, що стрімке вивіщення цієї людини в дні революції становить яскравий політичний феномен. Це прецедент, який мала б ще дослідити політична наука.

Все мало такий вигляд, що масштаб особистості В.Ющенка зростав просто в усіх на очах. Ще років десять тому політологи висловлювали припущення, що епоха політичної харизми цілковито вичерпала себе в світі. Але приклад В.Ющенка довів прямо протилежне.

На жаль, я не можу сказати, що рушійною силою Помаранчевої революції була інтелігенція. Остання більше демонструвала здоровий скепсис. Інтелектуали співчували революції, але не спромоглися стати її рушійною силою. Свого часу М.Грушевський був надто ерудованим і рефлексивним, щоб стати успішним практичним політиком. Щось подібне до цього можна сказати про загал української інтелігенції. Винятки – на зразок Ліни Костенко – тут тільки підтверджують правило.

Що ж стосується команди В.Ющенко, то це були не стільки українські інтелектуали, скільки вітчизняна версія того, що в Англії свого часу називали “gentry”, водночас молодю буржуазією та новим дворянством.

Євген Сверстюк: Хід подій визначила молодь: вона зрозуміла, що питання стоїть: “або ми, або вони”. Дуже великий вплив мала офіційна Росія – вплив відрозливий. Але й вплив підступний: намагання створити 5-ту колону і Вандею. Звичайно, була підтримка Заходу – коли виявилось, що є кого підтримувати.

Євген Рашковський: Революція – завжди такий собі компроміс, ба більше – резонанс несхожих матеріальних і статусних зацікавлень і зазіхань різноманітних, часом навіть ворожих соціальних груп і психологічних типів. Але ці компроміси й резонанси завжди нестійкі, і в подальшому вони виявляються джерелом нових розчарувань, розлюченості, чублень і образ. Особливо ж там, де низький рівень духовної, правової та інтелектуальної культури.

Йосиф Зісельс: Можливо, видається дивним або навіть парадоксальним моя усталена впевненість, що однією з основних організуючих та рушійних сил Помаранчевої революції став середній клас України, який тільки народжується. 21 листопада головною складовою ядра стали саме ці люди. Вони прийшли на Майдан Незалежності й протрималися там перші дні, поки не під’їхала підтримка із західних областей України. Передусім це були студенти, їх багато в Києві, і саме з лав студентів черпає свої нові й нові ресурси середній клас.

Такі зовнішні фактори як заяви, зустрічі й візити політичних лідерів країн Сходу й Заходу, на моє переконання, справили неоднозначний вплив, оскільки суспільство було вже розділене на частини згаданим вище чином. Тому будь-який зовнішній фактор радше сприяв поляризації, ніж примирював і згладжував конфлікт.

З усього сказаного вище, видається, з очевидністю випливає, що основними рушійними факторами революції, включно з “пасіонарністю”, були внутрішньоукраїнські сили.

Дмитро Стус: Головна “заслуга” в тому, що відбулося – Кучми, Януковича, Медведчука та їх команд. Не зі знаком плюс, звісно, а зі знаком мінус. Люди вийшли не “за” (“за”, повторюю, було вже технологічним процесом боротьби за владу), а проти. Проти тих,

кого ненавиділи і хто порушив одне з останніх громадянських прав. Цілковита непрофесійність, небажання рахуватися з настроями людей, почуття цілковитої всюдозволеності зіграли злий жарт із командою влади, яка мала блискучі шанси здобути перемогу.

Тактично важливими були заклики Ющенко і “Пори”. Проте любов до Ющенка проросла з ненависті до Кучми-Медведчука-Януковича, тих, хто останніх років п’ять Відверто збиткувався з власного народу, абсолютно не цікавившись ні рейтингом своєї популярності (точніше — непопулярності), ні мінімальними потребами тих, кому повинен би був “служити” на державній посаді. Втім, варто кожного дня пам’ятати і повторювати: команду Кучми п’ять літ тому до влади привели й ті, хто в “помаранчеві” дні особливо активно з нею боровся! “Надії на Європу” (окрім якоїсь психологічної підтримки в критичні моменти перших днів і ночей) для людей Майдану особливого значення не мали. Якби люди власними зусиллями не протрималися перший тиждень, Європа спокійнісінько визнала б результати сфальшованих (не знаю якою мірою) виборів. Але люди, жителі Києва і народ України, дали відсіч. Це й стало підставою для світу рахуватися з нами. Може, ще не як з рівними, але вже як із достойними людьми та окремим народом.

Тарас Возняк: Найбільш знаковою для мене була участь молоді, нових облич у Помаранчевій революції. Це вже революція нової генерації, якщо говорити про вулицю. Важливим був карнавальний аспект революції. Подібні події в Росії мали б вигляд і, на мій погляд, матимуть вигляд страхітливий. Натомість регіт не лише знімав напругу, але й перетворив опонентів на шкідливих мишенят.

Водночас це революція людей, яким від тридцяти до п’ятдесяти — власне, революція не обездолених. Революція середніх і малих підприємців. У цьому сенсі це революція людей респектабельних, які зробили себе і свій бізнес самі, яким об’єктивно вже заважав печерний авторитаризм Леоніда Кучми. Вразили колони завантажених доверху джипів, які з помаранчевими революціонерами прямували звідусіль до Києва.

Що стосується допомоги ззовні, то вона була суто технічною — це радше була допомога (впродовж років правління Кучми) зберегти й розбудувати мережу суспільних інституцій, які стали інформаційною “кровоносною системою” громадського опору.

4. Які акції Помаранчевої революції були знаковими, визначальними на Вашу думку? Що в цих подіях вразило Вас особисто? Як відомо, великі події віддзеркалюються і в найменших дзеркалах. Які епізоди Української революції особисто пережиті Вами, найбільше вразили Вас в ці історичні дні? Як характеризуєте етос подій?

Євген Сверстюк: Визначальними були перші дні: це було всенародне повстання. Вражала безкорисливість, в яку синьо-білі не могли повірити! А загалом було щось подібне і в 1917, і в 1943. Етос – животворна сила любови і віри.

Євген Захаров: Найбільш знаковими подіями були, на мою думку, багатотисячний протест проти фальсифікації виборів та історичне рішення Верховного Суду України від 3 грудня 2004 року. Найбільше мене вразила масовість протестів і характер взаємовідносин людей на Майданах, а також те, що судді Верховного Суду змогли в цій справі вийти за межі української правової системи, позбутися шкідливого панівного впливу юридичного позитивізму і пристати до позиції природного права. Як на мене, такі рішення Верховного Суду (а це вже не єдине таке рішення його Палати з цивільних справ) є однією з ознак реальної зміни судової системи в майбутньому.

Вражаючих епізодів протягом виборчої кампанії та Помаранчевої революції було багато. Багато їх було й у мене особисто. Так, мене вразили організація і масштаб репресій проти активістів молодіжних рухів у жовтні й особливо в листопаді. Ці події наводять на думку, що існував план нейтралізації молоді на період приблизно 15–25 листопада шляхом її ізоляції через нібито кримінальні злочини та адміністративні правопорушення. 16–18 листопада було організоване стеження за тисячами активістів одночасно в Києві, Чернігові, Сумах, Харкові, Вінниці, Херсоні, Кіровограді, Миколаєві, Луганську та інших містах, проведені профілактичні бесіди в СБУ, мовляв, треба вчитися, а не лізти в політику. Сотні молодих людей в ці дні були незаконно затримані за розповсюдження агітаційних матеріалів чорної “Пори”, а часто без будь-якої причини, на них були складені протоколи про адміністративні порушення, найчастіше за статтю 185, частина друга КпАП (незаконний опір працівникам міліції), і планувалися рішення про адміністративний арешт терміном до 10 діб. У Києві, Харкові, Чернігові та інших містах були порушені кримінальні справи за нібито користування фальшивими грошима, зберігання наркотиків, зброї

тощо. Я був свідком і учасником цих подій, оскільки активісти зверталися до правозахисних організацій – Української Гельсінської спілки з прав людини, Харківської та Вінницької правозахисних груп, Чернігівського та Луганського громадських комітетів захисту конституційних прав і свобод людини та інших – по консультації: як поводитися у спілкуванні із СБУ, міліцією та прокуратурою, а також по допомогу. Ми консультували молодих людей, запрошували адвокатів для представництва їхніх інтересів у судах під час розгляду адміністративних справ і вирішення питань про запобіжні заходи в кримінальних справах, із подальшим захистом під час слідства і в подальшому. Добре пам’ятаю, яким гарячим був мій мобільний телефон у ті дні, враження від спілкування з активістами, відчуття своєї близькості до них, бо виявилось, що багато хто з них має, так би мовити “правозахисне” світосприйняття. Тоді я ідентифікував рух “Чорної ПОРИ” як “правозахист у нападі” (навіть гасло “Свободу не спинити” відповідно відрізняється від нашого старого гасла “За нашу і вашу свободу”) і сподіваюсь, що не помилився. Добре пам’ятаю і розгубленість деяких працівників міліції, зокрема, спецпідрозділів, багато хто з яких був зовсім не в захваті від необхідності виконувати незаконні накази, стежити за дітьми і затримувати їх, і хамство інших, які, навпаки, ще й глузували зі студентів, – в одному випадку, наприклад, відібрали паспорти і вирвали потай з них одинадцять сторінку з реєстрацією, позбавивши їх тим самим можливості проголосувати. Загалом переважало обережне ставлення і міліції, і суддів до цих подій: можна сказати, що за винятком одного випадку в Сумах, всі затримані в адміністративному порядку пробули в ув’язненні не більше однієї доби, усі кримінальні справи були закриті ще до закінчення виборчої кампанії.

Вразила мене ще одна трагікомічна деталь: голодний папуга, який був змушений провести в клітці три доби сам-один у квартирі в Харкові, яку зняли затримані київські студенти з “Пори”. Один із хлопців, Сашко Недашковський, устиг купити на пташиному ринку в Харкові папугу, а потім усіх затримали. Після звільнення студенти не ризикували одразу увійти до квартири, оскільки знали, що за їхньої відсутності там побували працівники міліції, і хлопці боялися, що їм підкинули наркотики. Тому вони увійшли в квартиру з її хазяїном і зі мною – для підстраховки. У квартирі все було перерите, все було догори дном, агітаційні матеріали “ПОРИ” зникли, а посеред кімнати стояла клітка з сумним-сумним голодним папугою (міліціонери насильно відправили Недашковського до Києва). За що ж безневинна

птиця постраждала? Пізніше я дізнався, що її привезли до Києва Олександрю, незважаючи на всі перипетії виборчої боротьби.

о. Михайло Шполянський: Головне для мене (як і для всієї країни) почалося у перші дні після недоброї пам'яті 21-го – коли, як здавалося, все якраз і закінчилося. Нахабна фальсифікація, усмішечки Януковича й жартики Ківалова, “Беркут”, війська... І ось на екранах ТВ і по радіо, спочатку ніби невиразно, а згодом дедалі чіткіше з'являються повідомлення про багатокілометрові колони автомобілів, вантажівок, автобусів з людьми, що рухаються до Києва. КРАЗи й КАМАЗи, що йшли попереду, буквально скидали з доріг на узбіччя міліцейські загородження. Мій син на УАЗику влився до такої безкінечної колони, що йшла з Криму, і з нею увійшов до Києва. По дорозі, у містах і селах, люди голосували й просили довести до Києва, і навіть де-не-де вітали гаїшники. Першу ніч він із хлопцями просидів на даху КРАЗа, що блокував будівлю адміністрації Президента, і бачив, як цілими підрозділами полишали очеплення спецназівці.

Це було харизматичне явлення народу, “VOX POPULI”, що багато більшою мірою було “VOX DEI”, ніж самі вибори. Це потрясло. І цей рух визначив усе подальше.

Через два дні я приїхав до Києва, і, завдяки клопотанню Ніни Митрофанівни Матвієнко, одержав можливість виступити як священник УПЦ на “5 каналі” і сказати про те, що бути православним християнином зовсім не означає автоматично бути прибічником бандитської влади, що мімікрує під православ'я.

Але все це, звичайно, враження загальні, глобальні. Що сказати про “маленькі дзеркала”? Либонь, найсуттєвіший епізод – згадувані раніше слова: “така любов може бути тільки у раю”. Але й багато чого ще. Збори “жовтогарячими парохіянами” продуктів у церкві після закінчення недільного богослужіння, аби йти на вокзал годувати шахтарів (“А чи нема в кого безлімітного мобільника, щоб вони могли поговорити з домом?”) Слова двох молодиків у гурті “помаранчевого” народу, звернені до самотньої жінки з блакитною стрічкою: “Ми у захваті від вашої мужності”. Всюди сміх, усмішки, взаємна запобігливість. Відсутність і тіні національної, релігійної ворожнечі. Є й протилежні враження – купка розлючених осіб у “хресній ході”, де сусідили ікони святих і портрети бандита, але й те, як мирно розступалося й пропускало їх “помаранчеве” море (там, де й окремії людині пройти було не просто).

Малі краплини, що віддзеркалюють світ...

Етос? – “Благословенний Господь, Бог Ізраїля, що зглянувся й визволив люд Свій! Він ріг спасіння підніс нам... у святості й праведності перед Ним по всі дні життя нашого... будеш ходити перед Господом... щоб народу Його дати пізнати спасіння у відпущенні їхніх гріхів, через велике милосердя нашого Бога, що Ним схід із висоти нас відвідав, щоб світити всім тим, хто перебуває в темряві й тіні смертельній, щоб спрямувати наші ноги на дорогу миру!” (Лк. 1. 68, 69, 75 – 79).

І контрапункт, від якого вбережи, Господи! – але про який не можна забувати: “і сказав: “О, якби й ти хоч цього дня пізнало, що *потрібне* для миру тобі! Та тепер від очей твоїх сховане *це*. Бо прийдуть на тебе *ті* дні, і твої вороги тебе валом оточать, і обляжуть тебе, і стиснуть тебе звідусюди. І зрівняють з землею тебе, і поб’ють твої діти в тобі, і не позоставлять у тобі каменя на камені, бо не зрозуміло ти часу відвідин твоїх” (Лк. 19. 42 – 44). “Ось ваш дім залишається порожній для вас” (Мт. 23. 38).

Граде Софії й Архистратига – чи вистачить тобі мудрості й вірності, щоб лунало в тобі: “Дім мій – буде домом молитви”, “а народ говорив: “Це Пророк – Ісус із Назарету Галілейського” (Мт. 21. 13, 11).

Михайлина Коцюбинська: Визначальним був сам феномен Майдану. Він знаменував кардинальні зміни у свідомості народу, довгождане зародження громадянського суспільства, поламав багато усталених стереотипів – як щодо прірви між поколіннями, так між українсько- й російськомовними. Продемонстрував, що зрушення не обмежується гаслами, що є конкретні люди, здатні творити конкретні справи. Люди відважні, обізнані й харизматичні.

Що особливо важливо, Майдан увів у усі сфери нашого життя виразне й тепле начало *людського*. Атмосфера доброзичливості, взаємодопомоги, щиросердності Майдану – як модель людської поведінки в усіх – малих і великих, аж до планетарних – колективах на нашій Планеті Людей. На рівних з політичними гаслами й соціальними сподіваннями у свідомість увійшли родинні цінності – Ющенкова родина поруч із чільними діячами Революції, Ющенкова мати як моральний орієнтир, інтимне сприйняття мовби віддаленої від людини політичної сфери – чого варте те одностаїнне інтимне “Юля”, яким народ нагородив свого майбутнього прем’єра (до речі, кажуть, на Заході входить в моду нова зачіска – коса навкруг голови...).

Для мене завжди особливо важать деталі, – а їх назбиралося так багато! Почати з того, що всі поспіль мої знайомі, раніше не помічені ні в яких передвиборних кампаніях, дні й ночі пропадали на виборчих

дільницях, щоб завадити фальсифікації. У перші холодні й тривожні дні Майдану рано-вранці, ще тільки сіріє надворі, бачу у вікно, як із під'їздів то там, то там викочуються якісь дивні постаті, вбрані в усе найтепліше, і з якимсь помаранчевим акцентом – це щоб встигнути на Майдан якнайраніше з далекої Троещини. Моя товаришка з Канади телефонувала мені по кілька разів на день, поки їй вдалося зловити по Інтернету “5-й канал”. А емоційним апофеозом духу Майдану став для мене момент, коли під час виконання Гімну України Ющенко нахилився до своєї доні й притиснув їй ручку до серця...

Ольга Гнатюк: Перш за все – феномен Майдану. Особисто для мене велике значення мала польська солідарність з українськими громадянами. Від самого початку на Майдані були присутні польські студенти, а також польські журналісти. Саме завдяки польському телебаченню я мала змогу слідкувати за подіями. Це почуття, мабуть, знайоме багатьом – я буквально розривалася між програмою ТВН-24 (постійні новини) та Інтернетом. Особливо зворушливим було привітання Валенси на Майдані, а також польський день – і рок концерт групи Перфект. Коли на Майдані дружно заспівали “Хочемо бути собою” (Chcemy być sobą), мені здалося, що увійшли ми в цілком новий період. У той самий час у демонстраціях солідарності польські учасники співали “Разом нас багато”. Ці слова повторювали всі, включно з польським президентом.

Вахтанг Кіпіані: Сам Майдан – вершина революції, і засіб її здійснення, і “красива телевізійна картинка”. Я думаю, що феномен цього простору ще треба досліджувати – і соціологам, і культурологам, і політтехнологам. Навіть економістам – цікавим було б дослідження на зразок “Економіка Майдану”.

Дуже вразила самополітизація дітей. Навіть зараз, через кілька місяців після відомих подій, мої Тамара (6 років) та Іларіон (3 роки) самі ставлять диски з музикою Майдану і бігають по квартирі з криком – “Фальсифікаціям – ні! Ні – брехні!”

Оксимитова революція стала модною. І в цьому був її переможний акцент. Жоден адміністративний ресурс не міг би зняти з мільйонів наплечників оранжеві стрічки, а з людей – капелюшки, кашне, курточки, рукавички смертельно-небезпечного для авторитаризму кольору.

Помаранчева революція не могла програти! Бо люди перестали боятись. Мільйони людей зрозуміли, що слова з казки про прутик, який легко зламати, і віник, який у цьому сенсі нездоланний – правда. І важко й страшно лише тому, хто робить перший крок. Але перший

крок зробили ті, хто вийшов на асфальт Хрещактика. Цих перших сміливців показали по телевізору, і нічого з ними не сталося. Далі – ефект “снігової кулі”...

Олександр Ірванець: Всі акції були значущими. Опозиція трохи задовго розробляла план, але всі рухи і рушення були доцільними та доречними: походи під Центрвиборчком, облога АП, Кабміну (особливо класними були “барабани свободи”, які гриміли в парку на Грушевського), Верховної Ради, Верховного Суду. Добре також, що приїзд шахтарів до Києва було зустрінuto доброзичливо – добре і для шахтарів, і для прихильників Ющенка. Особисто я ще досі з естетичним кайфом пригадую випадок з сурдоперекладачкою на УТ-1, яка мовою жестів повідомила своїх глухонімій аудиторії “Наш президент – Ющенко. Не вірте тому, що вам кажуть. Вибачте, що раніше перекладала вам неправду”. Яюсь хочу зібратися, поїхати на Телецентр і подарувати цій жінці букет квітів. Також ніколи не забуду молоді пари, як цілувалися під Головнопоштою в той час, як з естради виступали Ющенко, Тимошенко, Томенко та інші політики. І спів “Ще не вмерла...” щовечора теж вражав мене, старого циніка.

Святослав Речицький: Не хочу мати вигляд надміру оригінальний, але мушу сказати, що визначальною акцією Помаранчевої революції була інвазія провінції в столицю. Фізичну сторону революції витягнули на собі богемні студенти й сповнені здорового глузду провінціали. Згадаймо: “Всі гуцули уже тут – Януковичу капут. Так! Так!”, або : “Шахтарям Червонограда Януковича не надо !!!” (граматика за оригіналом).

До стану мас дивним чином пасувала не зовсім канонічна українська мова революційних провідників. Парадокс, але українська мова В.Януковича формально була правильнішою за мову В.Ющенка чи Ю.Тимошенко. Проте емоційний відгук здобули в більшості населення саме вони.

В цілому, на моє переконання, вирішальним у Помаранчевій революції було те, що люди на Майдані не просто поважали В.Ющенка чи Ю.Тимошенко, а по-справжньому зуміли полюбити їх. А проти цього почуття будь-яка влада й політичні технології безсилі.

Загальний етос подій, на мою думку, визначали здоровий глузд і водночас рафінована піднесеність почуттів людей на майдані.

Мирослав Маринович: Знаковою для мене стала духовна єдність історичних Галичини, Волині й Гетьманщини. Знаковим було входження Києва в роль природного керманіча, “первопрестольність”

якого визнали майже всі удільні князівства. Все це було величезним зсувом континентальної кори, глобальним переміщенням магнітних блоків, наслідки якого ми тільки почали добачати.

Вразив мене гуманістичний, людинолюбний (у християнських термінах – євангельський) потенціал Майдану. Концентрація любові на цьому маленькому клаптику Києва була така величезна, що навіть “ворота пекла” не могли її подолати: ворожість опонентів там нітилась і морщилась, плановані провокації – розчинялись у морі людської доброзичливості. До цього не були готові навіть Церкви й релігійні організації, хоча про перемогу добра над злом вони свідчать щодня.

Нарешті, вразила мене етнічна й мовна гармонія, що панувала на Майдані. Масте рачію: “великі події віддзеркалюються і в найменших дзеркалах”, а тому надам приклади своїх власних двох люстерок.

Дзеркальце перше: коли з Майдану на перепочинок почали приїжджати перші посланці Українського Католицького Університету, вони зі здивуванням мені розповідали: “Уявіть собі, на Майдані НЕ МАЄ ЗНАЧЕННЯ, ХТО ЯКОЮ МОВОЮ ГОВОРИТЬ!” Лише великими літерами можна передати оте потрясіння типових галичан, для яких мовний чинник традиційно є одним із найголовніших. За цими словами стоїть відкриття, що російська мова в устах українців стає дразливою для галичанина головним чином тоді, *коли за нею стоять російські національні інтереси*. Майдан об’єднав усіх довкола національних інтересів України, і мовні відмінності втратили свою відчужувальну силу.

Дзеркальце друге: в інтернетовому морі я в ті дні надібав статтю одного російськомовного автора (страшенно шкодую, що не запам’ятав його ім’я), який закінчив свою всуціль іронічну статтю “Спасибо Януковичу” подякою за те, що той відродив повагу до української мови, яка тепер “стала языком свободы”. За цими словами, у свою чергу, стоїть відкриття, що українська мова може бути носієм не лише “відсталості”, “селянськості”, “хохляцького сервілізму”, а й свободи, гідності й самоповаги. Мені як україномовному українцю хочеться понад сервери й модеми подякувати моєму російськомовному колезі за це знаменне для мене визнання.

Йосиф Зісельс: Наметове містечко з усіма його атрибутами, незгасний ентузіазм і неослабна динаміка подій, що змінювали одну одну. Передачі 5-го каналу, голодування його журналістів, ТРК “Ера”, категорично висловлена громадянська позиція тележурналістів державних каналів, відмова їх від замовної брехні в ефірі;

міжконфесійний виступ на Майдані Незалежності; неділя 28-го листопада, коли у центрі Києва зібралося до 1,5 мільйона чоловік; братерське єднання різних за віком поколінь.

Моє особливе потрясіння – це особиста самовідданість людей, що складали тисячні потоки, спрямовані до Майдану Незалежності з найрізноманітнішою підтримкою. Чисельність цієї “групи підтримки” зростала, тільки-но в ефірі з’являлось повідомлення про колони військової техніки, що рухалися до центру міста, або про можливу загрозу силового варіанту розгону наметового містечка. Така поведінка характерна саме для “пасіонарних” періодів у житті народу.

Дмитро Стус: Масовість – єдиний знаковий момент. “Ми не хочемо терпіти більше” – казали й підтверджували своєю багатодобовою присутністю на морозі вже не герої-одинаки, а понад мільйон киян, до якого відразу долучилися десятки тисяч приїжджих.

Вразила “непотрібність” людей ніби-організаторам. Пригадую, як познайомився з охоронцями чи може власниками шматочка ринку в Хмельницькому, які в першу ж ніч, коли скрізь чулися розмови про небезпеку танків, які відразу ж поставили свій мікроавтобус поміж тих машин на Хрещатику, які повинні були утруднювати ймовірний рух військової техніки.

– Навіщо? – запитав.

– Революція! – відповіли гордо.

Два-три дні вони охороняли перші намети, польських і французьких журналістів, були в числі тих, хто брав в оточення Адміністрацію Президента... А наприкінці першого тижня поїхали до Хмельницького.

– Революція закінчилася. Почався бардак і торг, а торгувати ми можемо й дома. Мені довелося погодитися.

Пам’ятаю очі молодих студентів, здається в ніч з вівторка на середу чи наступну, проти яких йшов кримський ОМОН (з кийками, щитами, касками, характерним звуковим супроводом) поблизу Спілки письменників. Молодь щосили зчепилася руками, аби не кинутися врозтіч від страху. За три метри, які віддаляли одних від інших, ОМОН зупинився, хоча прорвати малочисельну облогу міг без особливих труднощів. Але студенти – хлопці й дівчата, якими керував мій добрий знайомий, – здолали страх. Хоча після цього від напруги й виявлених надзусиль майже в усіх на очах були сльози, а багато хто пізніше й відверто плакав від пережитого. Але вони подолали страх. І це – найбільше і, може, єдине досягнення Майдану. Важке, але, може, найпростіше, бо далі треба підтверджувати цю “найлегшу” перемогу

щоденним життям. Дай нам (або бодай тим, хто здолав страх), Боже, сили не розтранжирити ті надбання.

Тарас Возняк: В якомусь сенсі Помаранчева революція була революцією Інтернету й мобільних телефонів. Навіть телебачення не змогло їх здомінувати. Взагалі революції отримують своє лице в залежно від інформаційного рушія, який є найрозвиненішим у певний історичний момент. Велика французька революція є “революцією прокламації, листівки”, революції Весни народів 1848 р., третя російська жовтнева революція 1917 р. – “революції газет”, студентські революції 1968 р. у Парижі та Нью-Йорку – “революціями телебачення”. Натомість українська Помаранчева революція – першою у світі “революцією Інтернету й мобільного телефону”.

Євген Рашковський: Ще раз наголошую: для мене особливо значущим у “Помаранчевій революції” було харизматичне одухотворення, позбавлене зненависті. А також – рішучість і неприневолена організованість молоді, молоді частини громадянського суспільства. І все це виявилось, великою мірою, зумовленим тією обставиною, що в “жовтогарячій” Україні загальнодемократична проблематика поєдналася з проблематикою національною (те, що споріднює Україну з країнами, скажімо, Вишеградськими і чого ми не спостерігаємо в Росії).

До речі, “Оранжева революція” є одним із проривів в історії народів Східної Європи, де “культура насильства” споконвіку жила в взаємонакладенні соціальних та етнічних факторів й абсолютизацією “силових” підґрунть політики й влади.

Але, врешті-решт, макроісторичними процесами рухають не етнічні, не геополітичні, а духовні сили. Етнічність, економіка, політика, влада – все це, можливо, й історично необхідні, проте частковий й далеко не адекватні прояви духу.

Не будучи послідовником гегельянської традиції, я тут солідарний із Гегелем або Кроче. Але з одним суттєвим застереженням. Духовне самоусвідомлення людини полягає не тільки й не стільки у пошуках свого неповторного й невисловлюваного “я” (індивідуального, групового, конфесійного, національного або класового), скільки у вмінні розчутити й розгледіти свій зв’язок з іншою людиною. Божественне, Боже в людині – не субстанція, а всеосяжний зв’язок. Або Комунікація – у вимогливному, філософському сенсі цього слова. Гідність внутрішньо поєднаних людей і є внутрішньою шифрограмою свободи. А завдяки їй – також історії.

5. Які сценарії розвитку Ви пропонуєте на найближче майбутнє? Які Ваші побоювання та застереження? Які Ваші надії, які бажані та ймовірні позитиви розвитку?

Йосиф Зісельс: Передусім хочу зафіксувати надто важливу для мене ідею: революція, особливо “оксамитова”, – чудова подія в житті будь-якого народу, і вона самодостатня щасливим відчуттям реальності миті перемоги, що переживається. Розчарування – суб’єктивний фактор, воно настає через невідповідність прогнозів та ілюзій: тоді, коли реальний результат розвитку не збігається з тим, що очікувалося, про що мріялось. У розчаруванні радше провина суб’єкта, який розчарувався через своє недосконале прогнозування.

Не слід налаштовуватися на ілюзії щодо прийдешнього, виходячи винятково з енергетики та привабливості самої революції. На мій погляд, немає і не може бути жодних логічних наслідків революції, якщо в народі достатньо масово не накопичилися нові якості. Проте таке трапляється тільки в разі іноземної окупації або тоталітарного режиму, коли нові якості або властивості, що не схвалюються режимом, не можуть відкрито оприявнюватися і накопичуватися. Попередня влада не була ні окупаційною, ані тоталітарною. Вона була радше, сподіваюсь, останньою формою збереженої “феодальної” ментальності, авторитарної свідомості.

Стосовно ж спроби прогнозу майбутнього розвитку країни, то, на мою думку, в економіці після незначного падіння темпів зростання ВВП цього року, настане доволі тривалий період підйому. Інвестиції ззовні збільшаться, але будуть все-таки меншими за рівнем, аніж очікується.

Нові політичні еліти зміцнять своє лідируюче становище у суспільстві після парламентських виборів, однак одночасно сформується опозиція, спочатку роздрібнена, та з потягом до об’єднання.

Природно було б, якби внаслідок політичного структурування виникли два могутні політичні блоки праворуч і ліворуч від умовного політичного центру і низка дрібніших блоків і партій. Це дозволило би стабілізувати політичний процес та уникнути сильних політичних потрясінь у майбутньому.

Застороги досуються, передусім, недооцінки гуманітарного спектру проблем, який нова влада вважає, вірогідно, другорядним фактором.

Побоювання викликає також можливе спрощення рішень, на думку нової влади, головного завдання, – боротьби з корупцією; і,

головне, розчарування суспільства за відсутності відчутних результатів цієї боротьби.

Захоплення помстою колишнім політичним супротивникам також може привести до дискредитації нових політичних сил.

Глибокий прошарок кадрових змін, заснованих винятково на політичній прихильності людей, що перебувають на різноманітних посадах або претендують на них.

Можлива масова реприватизація здатна підірвати довіру як зовнішніх, так і внутрішніх інвесторів до перспектив стабільності й тим самим істотно зашкодити економіці.

Реалізація вказаних імовірних негативних тенденцій може уповільнити процес консолідації суспільства, зберегти в ньому нестабільні зони і відцентрові устремління.

Однак, зберігається достатньо висока вірогідність того, що через десять років Україна, зокрема й формально, стане частиною Європи.

Михайлина Коцюбинська: Знаю, певна, що буде дуже важко. Нова влада ступає по мінному полю. Помилки, зриви, негаразди, мабуть, такі неминучі. Адже все це роблять не янголи Господні, а живі люди. Та це й в атмосфері, коли недоброзичливці з культурною назвою “опозиція” буквально чигають на кожен хибний крок (перед очима радісне обличчя віце-спікера комуніста Мартинюка, коли він зловтішно оголосив про перенесення засідання Ради – всього на один день! – у зв’язку з тим, що ющенківці не можуть домовитися...). Не всі з нової команди викликають у мене повне довір’я. Та й об’єктивно – спадщина нерозв’язаних проблем, ідеологічних порізень, наслідки багаторічного зомбування – вкрай тяжкі. Та вся надія на те, що досвід і дух Майдану не згаснуть, що людина, яка випросталася, не захоче знову пригинатися.

о.Михайло Шполянський: Жодним чином не буду оригінальним, стверджуючи, що до середини літа ми всі зрозуміємо: чи вийшло “як завжди”, чи довготерпіння Боже не дасть загинути добру, що народжується. Мій особистий прогноз: буде, як у Грузії – набагато гірше від того, про що мріялось “на барикадах”, але краще від минулого, і з невмирущою (в найстійкіших оптимістів) надією на життєдайність ідеалів революції.

Про головну свою засторогу я вже писав: не видно жодних позитивних кроків для розв’язання проблеми “біло-блакитних”.

Торжество переможців видається вкрай недоречним, нерозумним і несприятливим. Викликає побоювання також некомпетентність нової влади, партійні екзальтації під час розподілу “пирога влади”, період “міжвладдя”, що затягнувся. Однак щонайбільш – наочна відсутність зворотного зв’язку, замкненість і неприступність “найдемократичнішого уряду” (можливо, й анітрохи не більша, ніж замкненість попередньої влади, але, на тлі обіцянок і сподівань – овва...). Демарш проти “журналістського кілерства” – дикий ексцес тоталітарної свідомості. Звичайно, зрозумілий економічний і організаційний цейтнот, але ігнорування “другорядної” (як, вірогідно, здається декому) царини громадянських відносин загрожує парламентським матом.

Утім, час ще є. Жвавий і багатовекторний діалог із громадськістю, здатність почути голос спеціалістів, зокрема і в царині гуманітарних інтересів (у чому, природно, найслабше місце політиків-прагматиків), здатність до каяття, визнання помилок, навчання і змін, здатність до соборності мислення – передумова позитиву розвитку. Практично це може оприятитися у розширенні сфери діалогів, у заохоченні створення відповідних діалогових структур (громадського й наукового характеру), взаємодії з ними. Задля цієї мети – оптимізації зворотного зв’язку із суспільством – не шкода збільшити кількість радників і експертів; суспільною користю це окупиться стократно.

Отже, втримати дух Майдану, дух миру й єдності, дух активного добра, дух відкритості й чесності – завдання для лідерів нації, кожного з нас і всього народу. “Пильуйте й моліться, щоб не впасти в спокусу, – бадьорий бо дух, але немічне тіло” (Мр. 14. 38), “бо Духа дає Бог без міри” (Ів. 3. 34). Благослови, Господи!

Ольга Гнатюк: Перспективи.

Перетворення ніколи не бувають безболісними, особливо коли їм передують таке велике піднесення, свідками якого ми були. Сподівання українських громадян на зміну порядку, на добробут, на гідне життя – потенційно величезний позитивний капітал. Вірю, що за ним піде щоденна праця для блага свого суспільства, своєї громади, свого довкілля. Адже так багато слід ще зробити, щоб люди хотіли себе ототожнювати зі своєю країною, з малою батьківщиною, щоб власне подвір’я стало невід’ємною їхньою частиною. Якщо вголос висловити те, чого найбільше боюся, то це зневіри. Бо перед новим урядом безліч надзвичайно серйозних проблем – від внутрішніх до міжнародних. Бо неможливо все відразу змінити, про що прекрасно знають клерки середнього рівня, і тому почуваються безкарними. Бо нелегко боротися з найбільшою болячкою українського

суспільства – системою хабарництва, а про це найкраще знають ті, хто пробував розірвати це страшне коло.

Щодо перспектив – вони віддавна не були такими добрими, починаючи від міжнародної ситуації України, закінчуючи величезним позитивним суспільним капіталом. Пошли Боже, чимбільше розумних і добрих людей.

Олександр Ірванець: Я дуже хочу дивитися в майбутнє з оптимізмом. Я вірю, що в найближчі 15-20 років Україна буде у Європейському Союзі. Але усвідомлюю, що шлях до Європи буде важким і тернистим. Ще не раз ми будемо червоніти за скоєні помилки. Але дуже хочеться сподіватися, що в загальному наш рух буде правильним.

Святослав Речицький: Від прогнозів на найближче майбутнє хотів би утриматись просто тому, що не вірю в прогнозований поступ. Політика, як і наука, не може передбачити власного прогресу.

Що ж стосується бажаних перспектив розвитку, то на місці нової влади я б терміново переписав Конституцію України в бік раціонального прагматизму за змістом й спрощення політичної системи – за формою.

Переконаний, що насправді Україні імпонувала б не “політична реформа” за версією О.Мороза, а перетворення України на цілковито президентську республіку. Президент – голова виконавчої влади. Прем’єр-міністр – суто “адміністративний”, права людини – за американською моделлю “негативні”, тобто тільки такі, що їх можна ефективно захистити в суді. На додачу – справжнє місцеве самоврядування й відмова від усіх обмежень на свободу слова й взагалі інтелектуального самовираження.

Євген Сверстюк: Необхідність суворого очищення. Необхідність морально-етичного максималізму. Необхідність зміни тону на громадянський у ЗМІ. Боротьба за дорогу до Європи тільки починається. Потрібна мобілізація сил.

Вахтанг Кіпіані: Мені здається, що головним результатом Майдану та Революції є усвідомлення, що як прийде час, ми знайдемо в собі сили вийти на цю площу ще не один раз. Навіть, якщо нам доведеться писати на плакатах поруч такі імена як Ющенко чи Тимошенко і гасло “Геть!”

Мирослав Маринович: Сьогодні я остаточно повірив у те, про що ще зовсім недавно писав у своїй книзі “Українська ідея і

християнство”: в нашій частині світу йде повільне, але невпинне піднесення цивілізаційної ролі Києва. Цей процес є і буде складним, він зазнає ще не одного відступу, але глобальна тенденція вже очевидна. Параметри людської цивілізації сьогодні є іншими, ніж у час піднесення, скажімо, Москви. Епоха імперіальної уніфікації етнічних ідентичностей відходить, поступаючись місцем плюралістичній гармонізації їх за принципом “єдність у багатоманітті”.

Звідси випливає принципове і засадниче табу на різні форми національної гордині, пихи та антагонізму. Настає час не антитези, що гордо торжествує свою перемогу, а *синтези*, що примирює всіх. Тому перед нами постає завдання, як повернутися в Європу, не пориваючи з Росією; як вийти з-під монополії Москви, не будуючи антагоністичного Четвертого Риму. Це завдання, яке за суттю своєю є дуже європейським і цивілізаційно перспективним. Дай тільки, Боже, щоб і народ, і його лідери були гідні цього високого завдання.

Тарас Возняк: Зазвичай після революції настає активна чи повзуча контрреволюція. Зрештою, це нормальний процес самозбалансування суспільства. Деякі зміни у суспільстві незворотні. Водночас “термідор” приходить не одразу. Ще є час, і можна зробити чимало. Однак потрібно працювати, а не займатися безкінечними інавгураціями та самолюбванням.

Дмитро Стус: Чиновник закономірно переможе “революціонера”. Йтиме процес зближення з Європою, більшість вчорашніх ввійде в число нової влади. Проте факт кількомільйонного Майдану буде тим запобіжником, який стримуватиме нову владу від цілковитого скочування до старого, точніше сказати, примусить хоч трішки очистити чиновницьке середовище і запобігатиме повторенню особливо великих зловживань.

Я не мав особливих ілюзій, а тому не маю підстав чогось побоюватися. Маю надію, що суспільство таки спроможеться на створення хоча б миршавенького та хирлявенького, але якого-неякого громадянського суспільства, а опозиційний тиск примушуватиме владу хоч трішки зважати у своїх діях на народ, яким вона керує. Сподіваюсь, що триєдність “Чорновіл — Вітренко — Корчинський” українці таки переростуть, бо якщо опозиція матиме такий вигляд, то доведеться визнати, що ми не маємо жодних шансів побудувати суспільство “з людським обличчям”.

Щиро бажаю успіху новій команді, дуже хочу вірити, що багатьом новопризначеним міністрам і губернаторам вистачить сили та

мудрості знайти себе в новій ролі, і вони зможуть подолати клановість, що неминуче виникає в середовищі “команди”, яка надто довго перебувала в опозиції й боролася за владу.

Євген Захаров: Можна сподіватися, що новий уряд просто за рахунок наведення порядку в бюджетній і податковій сферах, ліквідації пільг корупційного порядку та інших заходів уже протягом 2005 року забезпечить значне поповнення доходної частини бюджету, що надасть можливість суттєво збільшити заробітну плату в бюджетній сфері та пенсії. У майбутньому можна чекати поліпшення соціально-економічної ситуації в країні і поступового підвищення рівня життя, зближення рівня доходів багатих і бідних (сьогодні різниця між ними в 7–8 разів більша, ніж у країнах Західної Європи та США).

Події в політичній сфері матимуть суперечливий характер. З одного боку, буде зберігатися інерція Помаранчевої революції, поступове позбавлення країни від рудиментів кучмізму. Складається враження, що нова адміністрація хоче ліквідувати можливу опозицію з боку політичних сил, які уособлюють владу, що пішла, – Партію регіонів, СДПУ(о) тощо. Про це красномовно свідчать порушені кримінальні справи за фактами фальсифікації виборів, незаконного використання бюджетних коштів, незаконної приватизації, а також перевірка державних монополій – Укрзалізниці, Укртелекому, Укрпошти тощо. У цьому ж ряду вимоги розкрити імена колишніх агентів КДБ, які зараз перебувають на державній службі, вимоги провести люстрацію, підготовка відповідних законопроектів, обіцянка Президента провести великі кадрові зміни. Слів немає, українське суспільство вкрай потребує декомунізації, яка була відкладена з початку 90-х років внаслідок об’єктивних причин, для якої вже утвердився термін “декучмізація”. Необхідне моральне очищення суспільства, зміна політичних еліт, заміна бюрократичного апарату. Але існує серйозна загроза перетворення цих процесів на переслідування невинуватих, тому є дуже важливою їхня реалізація під контролем права.

З другого боку, революція фактично не відбулася, оскільки не було зміни еліт, появи нових лідерів, збільшення доступу народу до влади – трьох важливих ознак будь-якої революції за Ханною Арендт. Навпаки, доступ народу до влади навіть зменшився внаслідок реформи Конституції, прийнятої парламентом 8 грудня 2004 року. Тому можна чекати численних конфліктів усередині різномірної команди Ющенка, перехід до опозиції деяких політичних сил із

коаліції “Сила народу”, наприклад, Соціалістичної партії. Однією із суттєвих причин цього, можливо, стане конституційна реформа, яку затято відстоюють соціалісти, і яка насправді має бути зовсім іншою, оскільки в прийнятій версії вона гальмує суспільний поступ і шкодить інтересам і Президента, і парламенту, й уряду, і тому має бути скасована. Те ж саме стосується центральних питань реформ, таких, як судова, бюджетна, податкова, пенсійна, адміністративна тощо, які можуть стати яблуком розбрату між колишніми союзниками. Отже, можна чекати серйозних дискусій і політичних бійок у парламенті й поза ним, а в українському політикумі такі проблеми невідворотно є наслідком інтриги і кризи.

Розвиток подій суттєво залежить також від успіхів у розкритті і завершенні справи про вбивство Георгія Гонгадзе та розслідуванні подій, зафіксованих у записах майора Мельниченка. Поки не буде поставлено крапку з цими записами, тобто не буде розслідувано, які розмови справді відбулися, а які вигадані, чи всі розмови справді віжбувалися, – з наслідками у вигляді порушення кримінальних справ за фактами злочинів, про які йдеться в записах, доти ці записи будуть отруювати атмосферу в країні й гальмувати її розвиток.

Вже перші тижні дій нової адміністрації засвідчили, що наші лідери нехтують правом з огляду на політичну доцільність. Про це свідчить і призначення Президентом губернаторів одночасно з членами уряду (а за Конституцією Президент має затверджувати губернаторів за поданням Кабінету міністрів), і надання, всупереч Конституції, надмірно широких повноважень Раді національної безпеки і оборони, й інші дії. Це свідчить про доволі далекі від бажаних уявлення Президента та інших керманичів про верховенство права. Викликає занепокоєння також стиль роботи Секретаріату, який перетворюється на другий центр виконавчої влади і дуже цим нагадує колишню Адміністрацію Президента Кучми. Зауважимо, що всі ці явища якраз є наслідками недолугої конституційної реформи. А куди як краще було б, якби Президент був головою виконавчої влади і особисто очолював уряд.

Сподіваюся все ж таки, що загальний вектор демократичних перетворень буде зберігатися, і запорукою цього бачу зміцніле громадянське суспільство й особисті якості Президента Ющенка, який, на мою думку, ще не розкрився як політик у всій повноті.

Євген Рашковський: Усвідомлення всіх цих речей, як мені уявляється, може якоюсь мірою визначити майбутню долю людської гідності і в Україні, і в суміжних регіонах, і будь-де у світі.

Адже закорінена у віках і віках і всотуюча в себе нові хвилі людського досвіду, досвіду загальнолюдського й національного, внутрішня культура, демократизм у стосунках між людьми й убезпечена правом свобода – лише псевдоніми людської гідності. Але це – найкращі з псевдонімів. Однак вони вимагають до себе вдумливого, а часом і самозреченого ставлення. В історії немає нічого раз і назавжди даного й гарантованого.

Грудень 2004 р. – квітень 2005 р.